

JOAN F. MATEU BELLÉS*

EL PRAT I EL PINAR DE CASTELLÓ DE LA PLANA (1855-1900): CANVIS TERRITORIALS D'UN TRAM COSTANER

RESUMEN

La aplicación de la desamortización de Madoz a un patrimonio público costero condicionó su posterior evolución paisajística. En efecto, una ley de 1863 exceptuó el Prado y el Pinar del Mar de Castellón de la subasta y venta previstas y, a partir de entonces, la finca quedó inscrita en el Catálogo de los Montes Públicos. El trabajo -basado en el libro de actas del consistorio de Castellón de la Plana- analiza la gestión del pinar costero y del prado pantanoso que mantuvo, en buena medida, los usos seculares. Este modelo de aprovechamiento entró en crisis cuando la ciudad de Castellón inició un ambicioso programa de apertura al mar, con la aprobación de las primeras obras del puerto (1882) y de la expansión del barrio marítimo (1892). En este contexto, el Ayuntamiento consiguió en 1900 descatalogar el Prado y el Pinar del Mar. A partir de entonces, criterios productivistas e higienistas marcaron la gestión de la marina de Castellón.

PALABRAS CLAVE: Desamortización, pinar costero, aprovechamientos forestales, prado, desecación.

ABSTRACT

EL PRAT I EL PINAR DE CASTELLÓ DE LA PLANA (1855-1900):
ENVIRONMENTAL CHANGES IN A COASTAL AREA

The application of Madoz's Desamortization Law to the coastal public lands conditioned their environmental evolution. A law of 1863 made an exception of El Prado (a wetland meadow) and El Pinar de la Mar (a coastal pine grove) of Castellon and, instead of being auctioned, the properties were registered in the Catalogue of Public Land. This paper -based on the Castellon Town Council Records- analyses the management and secular use of the coastal pine grove and wetland meadow. This management model changed when the city of Castellon started an ambitious programme of expansion towards the sea, with the approval of the first port works (1882) and the development of the maritime district. In 1900 the Town Council declassified El Prado and El Pinar del Mar and, since then, the management of these lands followed productive and urbanistic criteria.

KEY WORDS: Desamortization, coastal pine grove, forest use, meadow, draining.

* Departament de Geografia. Universitat de València.
Fecha de recepción: octubre 2003. Fecha de aceptación: abril 2004

Les lleis despatrimonialitzadores i desamortitzadores desenvolupades a Espanya durant el segle XIX -a més de notòries transformacions de la propietat- encetaren canvis en la gestió secular d'importants recursos naturals la qual cosa repercutí en la dinàmica ambiental i paisatgística de nombrosos ecosistemes. El litoral no fou aliè a les polítiques desamortitzadores del Ministeri d'Hisenda, especialment en trams costaners denominats de restinga i albufera. En el cas del litoral valencià, les actuacions de l'*Administración de Propiedades y Derechos del Estado* no foren però les úniques perquè, al llarg de la segona meitat del segle XIX, moltes costes de restinga i albufera esdevingueren escenari de projectes de bonificació d'aiguamolls, de les primeres construccions portuàries, dels pioners barris marítims (LÓPEZ GÓMEZ, 1982), de nous accessos a les platges, etc. En poques paraules, a la segona meitat del segle XIX, diversos trams del litoral valencià experimentaren profunds canvis territorials on s'insereixen els intensos processos d'artificialització del litoral del segle XX (ROSSELLÓ, 1982 i 1986).

El present treball -referit a un pinar i a un prat, dos ambients característics d'una costa de restinga i albufera- analitza els trets de la gestió del litoral durant d'un període decisiu que han marcat la seua posterior evolució ambiental i paisatgística. El treball forma part d'una investigació més extensa sobre les transformacions ambiental seculars de les costes de restinga i albufera del golf de València (SANCHÍS, 2001; MATEU ET AL. 1999; RUIZ, 2001). En aquesta ocasió, la recerca referida a una curta etapa de la biografia del Pinar del Mar i del Prat de Castelló de la Plana és un agraït homenatge al doctor Vicenç M. RosSELLÓ Verger¹, reconegut impulsor dels estudis del litoral valencià (ROSSELLÓ, 1969), des de quan la vora mar era quasi *terra ignota* als manuals de geografia.

L'aproximació als usos del Pinar del Mar i del Prat -des de la desamortització de Mañoz (1855) i la seua inclusió al *Catálogo de los Montes Públicos* (1863) fins a la seua exclusió del referit catàleg (1900) i reversió a la propietat municipal- s'ha basat en els llibres d'actes municipals de Castelló de la Plana que sovint inclouen dictàmens, informes o notícies d'un gran significat territorial i ambiental. Els llibres de declaracions i acords del consistori permeten un seguiment de les transformacions de la marina de Castelló de la Plana en una època que ja s'anava conformant l'actual ordenació del litoral. Òbviament, per a mostrar la complexitat dels canvis seculars de la costa caldrà afegir altres fonts documentals i incorporar la perspectiva naturalística dels ecosistemes litorals².

¹ "Sovint la geomorfologia litoral ha ocupat i ocupa la recerca del geògraf RosSELLÓ, un camp on fou pioner i és reconegut internacionalment. Al llarg dels anys de la seua recerca el litoral també ha esdevingut un sistema divers i canviant, un territori viscut i cartografiat, una frontera històrica, un tret definidor de l'articulació territorial del País Valencià i de Mallorca, un fràgil i escàs patrimoni natural i cultural, un entorn cada vegada més artificialitzat, un valor econòmic i simbòlic, una seqüència de paisatges llargament modelats per les societats humanes, una peça de la dualitat valenciana, etc.

En aquesta riquesa de perspectives geogràfiques del litoral observat per ell mai no ha desatés el concurs de la història. La caracterització geogràfica del litoral -quelcom més ampli de la costa- ha estat una de les principals dedicacions del professor RosSELLÓ, en la qual ha mostrat el saber i l'ofici de geògraf integral" (MATEU, 2001, pp. 545-546).

² El present treball no considerarà la qüestió botànica i biogeogràfica dels pinars costaners (COSTA et al. 1986; BLANCO et al. 1997) colonitzadors de restingues litorals mediterrànies (COSTA, 1999; GÓMEZ SERRANO et al. 1999 y 2001). Tampoc evaluarà els processos de degradació i desaparició de dites formacions forestals per la secular pressió antròpica. A hores d'ara, estic reunint documentació sobre la dimensió espacial i temporal del retrocés dels pinars costaners al golf de València durant els darrers segles. Sens dubte, la dràstica reducció de dites formacions forestals també ha condicionat la dinàmica morfològica dels canvis ambientals a les restingues costaneres.

LA MARINA DE CASTELLÓ A MITJAN DEL SEGLE XIX

Els anys previs a la desamortització de Madoz, la franja costanera era una zona perifèrica del terme, allunyada de les partides més productives i quasi despoblada. El pinar i el prat constituïen dos ambients representatius d'una típica costa de restinga i albufera en avançat procés de colmatació (ROSSELLÓ, 1963 i 1979). La rellevància paisatgística del prat i del pinar costaners fou ben percebuda per la Comissió Hidrogràfica el 1878 al confeir la Carta nàutica del Grau de Castelló de la Plana (reproduïda per SARTHOU, 1913, p. 391). A continuació, s'inclou una caracterització del prat i del pinar, expressió de la diversitat ambiental d'una albufera quasi relictiva i d'una restinga de diverses amplàries i textures sedimentàries. A més a més, cal afegir el barri dels pescadors del Grau, envoltat pel prat i adossat al pinar.

L'aiguamoll

Avançat el segle XIX, l'albufera holocena havia esdevingut un aiguamoll on predominava la colmatació sedimentària palustre (SANJAUME, 1985). Durant les sobtades revingudes del riu Sec, una extensa superfície de l'antiga albufera era inundada, mentre la resta de l'any els lluentis i *quadros* aigualosos només cobrien els rodals més deprimits. Vespres de la desamortització de Madoz, el riu Sec de Castelló -a diferència de l'actualitat- no travessava canalitzat tot l'aiguamoll fins al seu desguàs costaner. De fet, les riudes extraordinàries del riu Sec (SEGURA, 2001) -passada la ciutat- s'escampaven desbordades per bona part de l'antiga albufera. Per aquesta raó, les aportacions sedimentàries anaven edificant un con al·luvial palustre per les partides de la Sabatera, Ramell i la Plana. Per tal de minorar els danys de les revingudes, els anys 1843 i 1847 es projectaren obres de reparació³ encaminades a reforçar la mota del riu entre la Marrada i el camí reial de Barcelona, a aprofundir la Sequiota on fos necessari i a perllongar la mota cap a la mar.

La bonificació secular de l'aiguamoll (DOMINGO, 1983; RABASSA, 1999) havia anat modificat la dinàmica hidrològica on ara convivia una extensa marjal i un prat. Vespres de la desamortització de Madoz, a Castelló, prat denominava el sector de l'aiguamoll més pantanós, sense obres de drenatge i de domini públic, mentre marjal al·ludia (amb diferents sistemes de reg i drenatge) a la part de la zona humida ja bonificada per iniciatives particulars desplegades en diverses conjuntures històriques. Les dues denominacions -prat i marjal- resumien un llarg procés de gradual bonificació de l'antiga albufera: la marjal havia anat avançant a costa de reduir el prat. A meitat del segle XIX, el procés colonitzador de l'aiguamoll⁴ havia assolit el sostre i, sense projectes de dessecació del conjunt del prat, no era possible augmentar més la marjal ni reduir els *quadros*.

³ Les obres de reparació i reforç de la mota del Riu Sec foren debatudes per la Corporación en les sessions ordinàries de 16 de març de 1843 i de 13 i 30 de març, de 24 de abril, d'1 i 11 de maig, de 19 de juny i de 13 de juliol de 1847.

⁴ Segons Madoz (1850, VI, p. 118), "las aguas y los manantiales son frecuentes en aquellas partes hondas, que quedarían incultas en poder de hombres menos industriosos, y serían un manantial perpetuo de vapores metálicos para la población. Los de Castellon abrieron zanjas en varias direcciones, facilitando así el curso de las aguas, y levantando la superficie de los campos con lo que sacan de las excavaciones, del modo que muchos de estos campos en nada ceden á las huertas. Sirvense de las inmediaciones á los arenales del mar para depósitos del estiércol, ue naturalmente se acopia, y resulta de multitud de plantas y raices muertas que con la tierra arenisca y húmeda forma una materia negra, muy propia para abonar y fertilizar los campos".

Al terme de Castelló, el camí de la Donació -de traçat quasi paral·lel a la platja- limita les terres sobiranes d'horta que reguen del Millars i les terres jussanes de l'aiguamoll que ho fan de sobrants. A grans trets, entre el camí de la Donació i la restinga costanera s'estén l'aiguamoll -paral·lel a la mar i de pendent suaument descendent- d'uns centenars de metres d'amplària al sector meridional immediat a la ratlla del terme d'Almassora i de quasi dos quilòmetres a la banda septentrional immediata a la ratlla de Benicàssim. A més de les diferents amplàries, també la profunditat del nivell freàtic marcava diferències ambientals dins l'aiguamoll (LÓPEZ GÓMEZ, 1966 i 1989). De fet, els experts municipals de Castelló establien un transecte o classificació transicional des de les marjals altes fins els *quadros* a l'estil de les *Observaciones* de Cavanilles⁵:

"Pero el terreno (de l'aiguamoll) va bajando y disminuyendo por consiguiendo la profundidad a que se encuentra el agua subterránea, hasta hacer necesaria la apertura de acequias de saneamiento para evitar la excesiva humedad que perjudica a las plantas; y más abajo todavía elevan el nivel del suelo de los marjales con tierra extraída de las mismas acequias de saneamiento; y únicamente donde los terrenos son tan bajos que no es posible elevar su nivel se ha renunciado a cultivarlos y están invadidos por las aguas una parte del año formando los pantanos o charcas vulgarmente llamados los *cuadros*, algunos de cuyos puntos están tanto o más bajos que el nivel del mar.

Aunque no es posible establecer una rigurosa clasificación de las marjales pueden no obstante considerarse divididas en tres clases: 1ª Marjales altas que no necesitan acequias de saneamiento y se riegan por medio de noria ó sobrantes del río Mijares. 2ª Marjales de sazón cuyo suelo está de dos metros a cincuenta centímetros sobre el nivel de las aguas subterráneas y que necesitan acequias de saneamiento. 3ª Marjales bajas que se inundan con facilidad en épocas de grandes lluvias y se hallan inmediatas a los pantanos o *cuadros*.

Las marjales de la primera clase, que en nada se diferencian de los terrenos de huerta, no son insalubres por ningún concepto; las de la segunda clase constituyen un perfecto sistema de saneamiento antiquísimo en esta población puesto que ya se previene la limpia de las grandes acequias de desagüe (acequias colectoras que diríamos hoy, comunes que llamaban entonces y con cuyo nombre genérico se conocen todavía)... Inmediatas a estas marjales de segunda clase están las de tercera cuyas acequias desaguan difícilmente, y después vienen los *cuadros*"⁶.

Els *quadros* eren un bé públic de la ciutat de Castelló en retrocés per l'avanç i progrés de la tasca secular de bonificació de la marjal. El prat encara subsistent a meitat del segle XIX era més estret des del Grau fins a la ratlla d'Almassora i s'anava eixamplant cap al nord del Grau, especialment més enllà de la sèquia d'En Trilles. Durant segles, les vores del Prat havien estat aprofitades per a la pastura de raberes estants i transhumants, per a l'obtenció de brossa i ferratge, per a la caça, etc. El 1851, el gremi de llauradors proposà acotar alternativamet la meitat del *Quadro* cada any per tal d'augmentar la producció d'adobs.

⁵ Cavanilles (1795-1797) dibuixà a Torreblanca un transecte de sorts allargassades perpendiculars a la mar, on va diferenciar successivament la solada, les marjals i el prat pantanós.

⁶ Sessió ordinària de 15 de maig de 1884.

“Que sabido es que los labradores de esta ciudad se aprovechan de los productos del Cuadro y que en todas épocas se van en carros destinados a la esportación de forrage conocido con el nombre de broza, que conducido a los pudrideros, sirve después de su descomposición para abonar las tierras”⁷.

Almenys en una ocasió de l'època moderna, el prat -un espai del comú de la ciutat- fou delimitat per mollons, a l'igual que ho practicà el Reial Patrimoni als voltants de l'Albufera de València (LLUESMA *et al.*, 1993). Per ara, no ha estat estudiada dita operació però en les deliberacions del consistori de Castelló de darreries del segle XIX hi ha qualque al·lusió a los “mojones antiguos” del prat⁸. A la segona meitat del segle XIX la toponímia identificava diversos indrets aigualosos: *quadro* del Serradal, *quadro* de la Plana, clot del Menescal, mentre la toponímia de les partides del prat (el Bovar, el Senillar, etc.) recordava la colonització vegetal de l'aiguamoll (GIMENO i ARASA, 1993).

La restinga

L'antiga albufera estava separada de la mar per una restinga que, a meitat del segle XIX, encara mostrava la seua morfologia de barra amb nitidesa. Des d'aleshores, la restinga ha suportat una enorme pressió antròpica que ha anat desdibuixant la seua funció de muntanyar o serratella entre la platja a llevant i l'aiguamoll a ponent. Cal dir però que la barra o restinga no era uniforme i la seua amplària, textura i disposició anava variant des de la ratlla de Benicàssim (al nord) fins la ratlla d'Almassora (al sud). Hom pot diferenciar almenys tres trams de restinga al terme de Castelló de la Plana:

- a) El tram septentrional -des de la ratlla de Benicàssim fins l'actual desembocadura del riu Sec- comprenia una barra o restinga efímera formada per sediments semblants als de la platja immediata. Probablement era zona de desguàs de les revingudes del riu Sec i d'altres barrancs que inundaven l'aiguamoll. Al mateix temps, els voltants del desguàs de la sèquia de l'Obra coincidiria amb l'indret on es localitzaria la vella gola de l'albufera holocena.
- b) El tram central de la restinga -des de la desembocadura del riu Sec fins al barri de pescadors del Grau de Castelló- correspondria al sector on la barra esdevenia més ampla. Almenys des de temps medievals la barra estava colonitzada pel Pinar del Mar o de la Marina (SÁNCHEZ ADELL, 1982). Els pins (*pinus halepensis*) fixaven un modest camp dunar, probablement desenvolupat sobre un aflorament pliocè (PORCAR, 1931 i 1933). Segons estimacions municipals, en 1846 el Pinar del Mar tenia “unas 2.322 varas de longitud y 283 de latitud y una cabida de 565 hanegadas”⁹. D'altra banda, al Pinar del Mar “concurren en todas las épocas del año los habitantes de la ciudad á pasar un día de campo” (MADOZ, 1850, VI, p. 118). A meitat del segle XIX, el Pinar del Mar -juntament amb el Pinar Ver de la Vila, dit també de l'Estepar, localitzat a les vores del camí de València- estava custodiat per guardes de camp nomenats anualment, a les ordes d'un arrendador o contractista que, a més d'aprofitar els recursos forestals,

⁷ Sessió ordinària de 7 de juny de 1851.

⁸ Sessió ordinària de 10 de setembre de 1891.

⁹ Sessió ordinària de 19 de maig de 1846.

vetllava per la conservació dels fruits i arbres del terme. "La madera de dichos pinares, por ser de muy inferior calidad y criarse los pinos con poca corpulencia, no sirve para la construcción de buques"¹⁰. L'Ajuntament -molt endeutat aleshores- sol·licità al Cap Polític "aligerar en lo posible los exorbitantes gastos que gravitan sobre la población... y se sirva exonerar al Ayuntamiento de la asignación de los indicados dos guardas"¹¹. En aplicació de la reial ordre de 9 d'octubre de 1849, l'Ajuntament era responsable del manteniment del Pinar del Mar i del Pinar Ver de l'Estepar. Per això, sovint, el Cap Polític -per indicació del Comissari provincial de monts- recordava a la corporació "la necesidad que tienen los pinares del común de esta ciudad de que se practique en ellos las operaciones de limpieza, espulgo y aclareo, preparando el terreno en algunas partes a fin de que en tiempo oportuno puedan sembrarse"¹².

- c) El sector més meridional de la restinga -conegut com el Serrallo, des del Grau fins la ratlla d'Almassora- fou erosionat a principis del segle XX per la dinàmica litoral activada per la construcció del port de Castelló (MATEU, 1982), per la qual cosa ara és impossible de reconèixer la traça morfològica de la restinga holocena. No obstant això, probablement a meitat del segle XIX la restinga del Serrallo seria una ampla barra arenosa on podia haver-se desenvolupat un reduït camp dunar. En el moment de la desamortització de Madoz, la restinga del Serrallo ja no estaria colonitzada per un pinar, tot i que Traver (1958, pp. 141-142) -en una documentada reconstrucció dels "termes de la vila de Castelló i comunitat de Fadrell segons lo establert en els llibres de les darreries del segle XVI"- cartografià un pinaret vora mar a l'extrem costaner del camí de Fadrell o de la Mallorquina¹³. D'altra banda, la part més propera del Serrallo al Grau fou la zona d'estiueig de la gent benestant de Castelló durant la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del segle XX. La construcció del port de Castelló introduí notòries disfuncions, ambientals i paisatgístiques al Serrallo, començant per l'erosió de la platja i la restinga (MATEU, 1982).

El barri de pescadors del Grau

A meitat segle XIX, un reduït barri de pescadors¹⁴ es localitzava entre el Pinar del Mar (al nord) i el Serrallo (al sud). Entre aquests dos sectors de la restinga, "y sobre las playas del mar y a 1/2 legua de distancia de la ciudad esta el Grao, que va poblándose de pocos años a esta parte de un modo sorprendente. Cuenta en el día unas 80 casas de mala fábrica y pocas comodidades, y 40 barracas, habitadas la mayor parte por pescadores que

¹⁰ Sessió ordinària de 7 de juliol de 1846.

¹¹ Sessió ordinària de 7 de juliol de 1846.

¹² Sessió ordinària de 27 de novembre de 1849. Un recordatori semblant fou tractat pel consistori el 21 de setembre de 1850, acordant-se la subhasta pública de les operacions forestals, adjudicant-se el 5 d'octubre de 1850 la neteja del Pinar del Mar a Vicente Viñas.

¹³ Al meu parer, aquesta notícia de Traver suggereix que també la resta de la restinga del Serrallo podria haver estat colonitzada pel pinar. Per tant, el Pinar de la Mar i el Pinaret de Fadrell serien espais forestals romanents d'un allargassat pinar que colonitzaria tota la restinga del Serrallo i del Serrallo.

¹⁴ El barri de pescadors del Grau de Castelló s'havia anat desenvolupant al recer d'una torre de guaita. En efecte, segons Escolano (1611): "En el Grao desta Villa, que es una casa donde se recogen los pescadores y sus xarcias, hay una torre de legua y media de la de Mijares". Per la seua banda, en 1673, les ordinations de la costa marítima del regne de València assenyalen que dita torre dita del Pinaret "té un atallador, ab obligació de fer lo atall de levant per tot lo Pinaret y matala, y arribarà a dita cèquia de la Obra" (MARTÍ, 1991, p. 175)

surten a los vecinos de Castellón de pescado fresco y abundante. El resto de las casas pertenece á las familias más acomodadas que se trasladan á ellas en la estación o temporada de baños. También se encuentran algunos almacenes que se destinan al acopio de algarrobas, habichuelas, loza de la fábrica de Alcora y otros granos y frutos que se exportan para las provincias del litoral, en los buques que se practican el comercio de cabotage. Frente á dicho Grao, se halla el fondeadero de buques, que no ofrece seguridad alguna y tienen que abandonarlo cuando los vientos del primer cuadrante amenazan con mal cariz" (MADOZ, 1850, VI, p. 118). Aquesta descripció del barri de pescadors encara recordava la fesomia del barri de pescadors de meitat del segle XVIII¹⁵.

Des d'agost de 1844, el barri del Grau havia entrat en una etapa d'expansió urbanística quan el consistori de la ciutat aprovà "el plan topogràfic del casalicio que debe formarse en la playa del mar hacia la parte del medio día de la torre"¹⁶. Dit acord¹⁷ encetà un procés urbanístic amb repercussions sobre la restinga immediata (Pinar del Mar i Serrallo). La determinació municipal d'impulsar la urbanització del Grau era ferma i d'immediat s'amollonà la rogalia del barri "para evitar el abuso que se observa en extraer tierra de las inmediaciones del caserío de la playa del Mar, desnivelándose con ello el terreno y embalsándose las aguas en los hoyos que se forman, todo contra la buena policía y en notable perjuicio de aquellos habitantes"¹⁸. Molts anys després Carreras (1920) rememorà amb nostàlgia els seus records del Grau de l'estiu de 1881¹⁹.

LA DESAMORTITZACIÓ DELS ESPAIS FORESTALS PÚBLICS DEL TERME DE CASTELLÓ

A meitat del segle XIX, el Ministeri d'Hisenda impulsà la desamortització de patrimoni públic per a finançar el deute i la construcció d'infraestructures²⁰. Arreu d'Espanya,

¹⁵ En efecte, la crònica de Llorens de Clavell afirmava que, a meitat del segle XVIII, "en el Grao o playa del mar hay una torre y muchas barracas en las que se recogen los pescadores; ay asimismo casa o almacenes para sal y cebada y otro mayor para cáñamo que se compra en dicha villa para el Rey; que es de D. Felix Tirado, de donde conducen de muchos años a esta parte treinta y seis mil o quarenta mil arrobas a las Fábricas de Cartagena, Ferrol, Santander y otras, por tener bien experimentado que es el de mayor calidad y más fuerte que se coge en España. Desde dichas Barracas o Caserios comienza el Pinar silvestre que tendrá de ancho doscientos pasos y de largo media hora hacia Benicasim y dista siempre a un tenor del agua del mar unos setenta pasos, que es el paraje más delicioso que pueda encontrarse en el verano" (ALMARCHE, 1914, p. 3)

¹⁶ Sessió ordinària de 6 d'agost de 1844.

¹⁷ Aprovat per decret de 27 d'agost de 1844.

¹⁸ Sessió ordinària de 27 d'agost de 1844. De nou, aquesta mateixa prohibició d'extraure terra del serradal fou acordada en sessió de 18 de desembre de 1847, "des de la punta del pinar contigua a las casas de la playa hasta la torre de la gola".

¹⁹ "... aún no se imponía la moda por entonces de la dispersión de las gentes por playas, montes y balnearios. Las "villas" de Benicasim no existían, ni en sueños -alguna "cenia" y gracias-. El paludismo había agotado el entusiasmo que algunos sintieran por el "Serrallo" en donde antaño dieron su sangre generosa a los mosquitos, y no habían surgido los "masets" como pródiga cosecha de nuestro peor secano. Aún el puerto no existía mas que una vaga aspiración, un anhelo y predicación constante de En Gaetà Huguet; así el Grao atraía con su playa espléndida y su pinada frondosa, no solo a los indígenas, sino a familias del interior castellano que aquí hallaban apropiado lugar de veraneo" (CARRERAS, 1920, p. 114).

²⁰ En sessió ordinària de 19 de maig de 1846, el consistori de Castelló de la Plana contestà una circular del Cap Polític "pidiendo noticias sobre montes de Propios y comunes": "Que en este termino no se conocen mas montes de esta naturaleza que los pinares situados en terreno llano, el uno en la inmediacion del camino Real, distante medio cuarto escaso de legua de la poblacion hacia la parte de medio día con la estension de 1607 varas de longitud y 333 de latitud y su cabida de mas de 1088 hanegadas de tierra; hacia la parte de levante con la estension de mas de 2322 varas de longitud y 283 de latitud y una cabida de unas 565 hanegadas".

dita política afectà nombrosos espais forestals, la qual cosa motivà crítiques del recent creat cos facultatiu de monts (GÓMEZ MENDOZA, 1992; CASALS, 1996). No obstant això, al llarg de la segona meitat del segle XIX, nombrosos espais forestals públics foren subhastats i venuts, mentre molts municipis mostraren una radical oposició a dita política i rebutjaren la peritació i subhasta dels béns de propis i comuns.

Publicada la llei Madoz, l'Ajuntament de Castelló sol·licità del Ministeri d'Hisenda que els béns patrimonials del municipi foren exceptuats de la subhasta i venda per la seua condició de béns comuns. Entre altres, el consistori pretenia excloure de la venda el Pinar Ver, el Pinar del Mar, la redona de la Magdalena, el Prat i diversos edificis (el Trapig, etc.). No obstant, el procés general de desamortització del patrimoni de propis i del comú continuà. Així, el Pinar Ver de l'Estepar o la redona de la Magdalena²¹ foren subhastats i venuts, mentre el Prat i el Pinar del Mar foren exceptuats i inscrits al *Catálogo de Montes Públicos*, formant una sola finca. La diferència entre el Pinar Ver de l'Estepar i del Pinar del Mar -en aplicació de la llei Madoz- aconsella mostrar una breu síntesi de les trajectòries seguides per aquests dos espais forestals²².

La venda del Pinar Ver de l'Estepar

A migdia de la ciutat de Castelló, a les vores del camí de València, hi havia el Pinar Ver de l'Estepar, un espai d'aprofitament públic. Immediat a la població, atenia part de les necessitats urbanes de productes forestals en temps de pau, de calamitats o de guerra. Des de meitat del segle XIX, el pinar -tan unit a la vida de la ciutat- esdevingué un bé sotmès a les pressions desamortitzadores.

Així, el 1851, Francisco José de Miele, veí de València, sol·licità del Ministeri de Governació la venda del Pinar de l'Estepar "a censo redimible o a pagar en papel de deuda del Estado para construir un pozo artesiano". El sol·licitant "pensaba hipotecar la finca y pozo espresado, salvo si estima S. M. concedérselo gratis". Miele, un funcionari de Propis del Regne, volia transformar el pinar en regadiu. Davant d'aquesta petició, l'Ajuntament de Castelló i els majors contribuents de la ciutat informaren negativament la petició, entre altres raons, per l'elevat valor econòmic del Pinar de l'Estepar. La negativa municipal en contra de Miele fou acompanyada d'una acurada descripció del pinar i dels seus usos:

"Que á poniente de esta Ciudad, a medio cuarto de distancia, se sitúa el pinar llamado vero... Que el camino Real, o sea carretera general transversal de Valencia a Barcelona, atravesara dicho pinar vero dividiéndole en dos secciones, una pequeña de 48 hanegadas de Valencia... que queda a la parte de abajo del espresado camino, junto al lado que mira al mar; y otra grande que queda á la parte de arriba de dicho camino, cuya extensión es de 1052 ha-

²¹ A principis de 1861 (sessió ordinària de 30 de març), el consistori fou informat que "ya habían sido vendidos el pinar sito en la partida del Estepar y seis jornales de garroferal en la de la Magdalena". Mesos abans (sessió ordinària de 6 d'agost de 1859) "con respecto a la venta de la redonda de la Magdalena se acordó: hágase presente al Señor Gobernador civil que caso de efectuarse aquella hacerse constar en el anuncio de servidumbre pública y notoria de contener en su centro la hermita y accesorios de Santa María Magdalena con los restos de la antigua población que coronan la cumbre; así como el camino público para entrar y salir todo el pueblo que concurre anualmente a dicho hermitorio con libertad de recorrer la espresada redonda para de este modo evitar las reclamaciones que pudieran ocurrir".

²² En temps del senyoriu d'Enrique de Trastàmara els dos pinars foren adquirits per la ciutat de Castelló. L'aprofitament era comunal mentre els establiments municipals regulaven la gestió (SÁNCHEZ ADELL, 1982, p. 104)

negadas de Valencia... Que la sección pequeña de bajo del camino Real esta bastante despoblada de pinos, contándose 286... Que en la sección grande o de arriba, se ha practicado por peritos un reconocimiento del que ha resultado, 1º, que en diferentes estremos hay varias porciones de pinar despoblado, que al todo componen una extensión igual a la sección de bajo del camino Real. 2º Que en todo lo demás que serán 1000 hanegadas de Valencia... se halla regularmente poblado. 3º Escogida una hanegada... que representa un termino medio se han contado en ella 100 pinos... 4º Que calculado el ramage y troncos con el solo objeto de destinarlo a leña para quemar, importa la de una hanegada de Valencia... 396 reales. 5º Si después de cortados los pinos se destinase al cultivo... siempre se vendería a 45 reales la hanegada..."²³

Amb aquestes estimacions municipals, "el valor del terreno y el de la leña" del Pinar de l'Estepar era el següent:

"Las 1.100 hanegadas a 45 reales	49.500
Leña de las 1.004 hanegadas de pinar poblado a 396 reales.....	397.584
Leña de las 96 hanegadas del pinar despoblado.....	2.000
Total.....	449.084 reales"

La valoració municipal del Pinar de l'Estepar -contant només el sòl i la llenya- no incloïa els aprofitaments consuetudinaris. En conseqüència, els regidors recordaven que, durant les passades guerres, el Pinar havia subministrat als exercits "toda la madera necesaria para sus obras y empalizadas ó estacada". D'altra banda, "a ningún vecino se impide la entrada y salida", "con frecuencia se destinan los troncos necesarios a las obras o azud del río Mijares", el "ramage y tacones se aplican al consumo de la Beneficencia o al de los hornos de la Ciudad", i també era "un sitio de recreo para todo el vecindario"²⁴.

L'informe desfavorable del consistori de Castelló evità la venda del Pinar de l'Estepar a Francisco José de Miele. No obstant això, avançat el mes d'abril de 1859, s'inicià l'expedient de venda del Pinar Ver de l'Estepar, "una finca de propios improductiva"²⁵. El 24 d'abril de 1860, el Pinar Ver -taxat en 302.785 rals- fou comprat en pública subhasta pel comerciant de la ciutat R. Huguet -el pare de G. Huguet i Breva- per un import de 321.600 rals. Poc després, el 20 de juliol de 1860, Huguet va vendre la finca a Fausto Vallés, baró de la Pobra Tornesa, reservant-se la fusta (18.440 pins) valorada en 60.000 rals. Entre 1860 i 1863, els arbres foren tallats i s'executaren les primeres tasques de roturació. El baró va parcel·lar l'antic pinar en 50 quadres -cadascuna amb una superfície entre 20 i 25 fanecades- les quals foren plantades de vinya i ametller. En 1875, la superfície del vell Pinar Ver de l'Estepar havia esdevingut una gran propietat plantada amb 138.000 ceps i 19.000 ametllers (SANMARTÍN, 1999).

La finca exceptuada del Pinar del Mar

Aquesta mateixa onada desamortitzadora també incloïa la subhasta del Pinar del Mar i el Prat. No obstant això, el patrimoni públic costaner s'exceptuà de la venda. En efecte,

²³ Sessió ordinària de 16 de setembre de 1851.

²⁴ Sessió ordinària de 16 de setembre de 1851.

²⁵ Sessió ordinària de 22 d'abril de 1858.

l'Administración de Propiedades y Derechos del Estado, aollint-se a una circular de 4 d'agost de 1860, retornà l'expedient municipal de 14 d'agost de 1855 per tal que l'Ajuntament de Castelló incorporara diversos documents conduents a exceptuar-los de l'alienació²⁶. Per tal de paraitzar la subhasta calia demostrar "que el pinar situado junto a la playa y el prado habían sido siempre de uso y aprovechamiento comunal de los vecinos de esta ciudad"²⁷. D'altra banda, la corporació comissionà als experts Agustín Martínez i Tomás Museros per a que mesuraren la cabuda del Pinar del Mar²⁸. Finalment, una reial ordre de 21 de setembre de 1863 resolvia que "los terrenos denominados Pinar del Mar y Prado, con una cabida de ambos de 217 hectáreas, 38 áreas y 71 centiáreas quedasen exceptuados de la desamortización"²⁹. Des d'aleshores, dita reial ordre atorgava un nou status legal al Pinar del Mar i al Prat al incorporar-los al *Catálogo de los Montes Públicos*.

EL PINAR DEL MAR I EL PRAT AL CATÁLOGO DE LOS MONTES PÚBLICOS

A partir de 1863, el Pinar del Mar i el Prat -dos ambients connexos i immediats, però amb notòries diferències ambientals- esdevingueren una finca inclosa al *Catálogo de los Montes Públicos*³⁰. En les dècades posteriors, dita inclusió no va implicar una coincidència de criteris de gestió entre les administracions (Ministeri d'Hisenda, Ministeri de Foment, Ajuntament de Castelló, Districte forestal, etc.). En efecte, a l'empara de la legislació liberal, les diferents administracions impulsaren diversos aprofitaments d'un espai exceptuat de la desamortització que van condicionar l'evolució paisatgística i ambiental de la franja costanera del terme de Castelló de la Plana.

Tot i inscriure's com una sola finca al *Catálogo de los Montes Públicos*, la gestió del Pinar i del Prat fou diversa. Mentre a l'espai forestal s'imposaren criteris d'ordenació, a l'aiguamoll concorrerren diversos projectes de bonificació i dessecació per a estendre el conreu de l'arròs (CALATAYUD, 2002). Simultàniament, el creixement urbanístic de l'antic bari de pescadors donà pas, poc a poc, a un lloc d'estiueig, mentre el carregador del Grau era substituït per la construcció del modern port. En poques paraules, diversos agents te-

²⁶ Sessions ordinàries de 30 de març de 1861 i de 10 d'agost de 1861.

²⁷ Sessió ordinària de 26 de juliol de 1862.

²⁸ Sessió ordinària de 18 de febrer de 1862.

²⁹ El ple de l'ajuntament fou informat oficialment de la dita reial ordre en la sessió ordinària del 10 d'octubre de 1863.

³⁰ "Los planteamientos conservacionistas que propugnaba desde el momento de su creación el Cuerpo de Ingenieros de Montes, frente a la actitud privatizadora del pensamiento liberal, adquirieron naturaleza jurídica en el apartado 6º del artículo 2º de la Ley Desamortizadora de 1 de mayo de 1855 cuyo texto contemplaba la excepción de subasta para "los montes y bosques cuya venta no crea oportuna el Gobierno". Fue, precisamente, con el fin de dar cumplimiento a dicha disposición, que condicionaba la política de ventas del Estado, que por Real Orden de 5 de mayo de aquel mismo año quedaba encomendada a la Junta Consultiva de Ingenieros de Montes la ardua labor de redactar un informe sobre los montes que convenía exceptuar de la Desamortización, en un tiempo record y con unos medios muy limitados. No obstante, y pese a las dificultades que entrañaba esta talla, la Junta presentó en el breve plazo de tres meses una Memoria que constituye el soporte doctrinal de la política forestal española y el origen del Catálogo de Montes de Utilidad Pública" (MONTIEL, 1995, pp. 34-35). En efecte, la *Memoria* establia criteris per a la seua classificació i serviren per a la primera *Clasificación General de los Montes Públicos* de 1859. "De acuerdo con lo dispuesto en el Real Decreto y la Real Orden de 22 de enero de 1862, el Cuerpo de Ingenieros de Montes elaboró un segundo inventario de montes públicos que, a diferencia de la Clasificación de 1859, incluía únicamente los predios exceptuados de la Desamortización" (MONTIEL, 1995, pp. 46-47). En conseqüència, la finca formada pel Prat i el Pinar del Mar -per una llei de 1863- fou incorporada al Catálogo de Montes Exceptuados.

rritorials encetaren dinàmiques de transformació del medi costaner. En conseqüència, cal tractar separadament les diverses iniciatives.

Projectes de dessecació del Prat de Castelló

La inclusió del Prat de Castelló al *Catálogo de los Montes Públicos* en 1863 no fou impediment per al desenvolupament de projectes de dessecació i bonificació a càrrec de successives empreses. Dites iniciatives mai foren ben vistes per l'Ajuntament de Castelló que entenia que el Prat era un bé del comú dels veïns de la ciutat. Així, avançat el 1863, l'Ajuntament de Castelló s'oposà al projecte de "desecación y saneamiento de los terrenos pantanosos denominados Pinar del Mar y Cuadro cuya demanda hacen los señores Jorge y Eduardo Higgin"³¹. Poc després, la Batlia general del Reial Patrimoni de València anunciava a la corporació les operacions de mesurament i amollonament del *Quadro*, la qual cosa motivà una enèrgica contestació municipal "manifestando ser dueños el Ayuntamiento y estar en posesión desde inmemorial del terreno denominado Cuadro, que protesta por el acto practicado... apercibiéndole se abstenga en lo sucesivo de emplear tales fórmulas"³². La corporació defensava un bé del comú davant les pretensions confiscadores del Reial Patrimoni.

L'aprovació de la llei d'aigües de 3 d'agost de 1866 revifà els projectes de dessecació de les zones palustres costaneres³³. En aquest context, cal destacar les iniciatives desplegades per capitals i tècnics estrangers en la confecció i execució de projectes al litoral valencià³⁴. En efecte, de nou Edward i George Higging³⁵ demanaren l'autorització del Ministeri de Foment "para desecar y sanear los Cuadros de Castellón y Benicasim de conformidad con el artículo 104 de la ley de aguas". L'Ajuntament es declarà incapaç de bonificar els *quadros* en quatre anys com proposaven els Higging³⁶. En síntesi, el projecte de dessecació contemplava les següents previsions (DIRECCIÓN GENERAL DE OBRAS PÚBLICAS, 1871, pp. 329-330):

"Las emanaciones que se desprenden de estos lugares son perjudiciales á la salud pública, y para sanearlos, ha formado y presentado el Gobierno D. Jorge Higgin un proyecto, solicitando la propiedad de los terrenos baldíos y comunes que con las obras en él indicadas puedan lograrse.

³¹ Sessió ordinària de 27 d'agost de 1864.

³² Sessió ordinària de 27 de setembre de 1864.

³³ Simultàniament amb les iniciatives dels Higging per a dessecar el Prat de Castelló, també hi hagué concessions administratives per a bonificar el Prat d'Albalat dels Ànecs i les llacunes d'Almenara (DIRECCIÓN GENERAL DE OBRAS PÚBLICAS, 1871, pp. 200-201; 1873, p. 242)

³⁴ La presència de tècnics i capitals estrangers -fonamentalment anglesos- en les transformacions de les marjals valencianes durant la segona meitat del segle XIX és una qüestió encara poc sistematitzada. En algun moment, aquestes iniciatives foren realitat al menys al Prat d'Albalat dels Ànecs (MATEU, 1977), al Prat de Castelló (PIQUERAS, 1977), als Estanyos d'Almenara (OBIOL, 1994), etc.

³⁵ L'enginyer George Higging desplegà una prolífica actuació a Espanya al llarg de la segona meitat del segle XIX. A més del projecte de dessecació del Prat de Castelló, simultàniament fou també l'autor dels estudis tècnics per a la dessecació del Prat d'Albalat promoguda per Adolfo Bayo (DIRECCIÓN GENERAL DE OBRAS PÚBLICAS, 1871, pp. 329-330). El 1868 George Higging publicà a Londres un tractat de regadiu, *Institution of irrigation in Spain*, on va incloure les experiències viscudes al *Canal del Príncipe de Asturias o del Esla* on havia participat el 1863. Després de la seua tasca per diversos prats valencians, s'establí a Sevilla on redactà els primers projectes d'abastiment d'aigua i de clavegueres de la ciutat de Sevilla per encàrrec municipal. El 1882 havia finalitzat el *Proyecto para el alcantarillado de la ciudad de Sevilla*, el qual fou informat favorablement en 1886. Dit projecte no desatenia la qüestió de la defensa de la ciutat contra les inundacions del Guadalquivir (MORAL, 1991, pp. 317-319).

³⁶ Sessió ordinària de 2 de març de 1867.

El agua que cubre el espacio de terreno de que estamos tratando proviene: 1º, de las inundaciones de la rambla llamada Río Seco, que extendiéndose en sus avenidas sobre los terrenos inmediatos á su cauce, vierten en los terrenos que forman los pantanos; 2º, de los desbordamientos de la acequia llamada de la Obra; 3º, de las aguas que se desperdician de las de riego durante las épocas en que esta operación se verifica, y 4º y ultimo, de los productos de algunos manantiales que nacen en la parte Norte de la laguna.

Para separar todas estas aguas de los terrenos que se trata de aprovechar, se propone recoger y llevar al mar las desbordadas del citado río Seco, por un cauce de una anchura de 20 metros, con cajeros de terraplenes de 2 metros de alto por 3 de ancho en la parte superior; ensanchar y profundizar los cajeros de las acequias llamadas de la Obra, y demás de riego, a fin de evitar los desbordamientos de las mismas, estableciendo por la orilla de los terrenos que se trata de aprovechar, un pequeño malecón, que impida el que penetre en el pantano las aguas que vierten de los terrenos altos, y utilizando las sobrantes de la acequia de la Obra y las de los manantiales de la parte Norte, en los riegos, por medio de pozos y canales, en que se levanten y se contengan convenientemente.

Con estas obras y algunos canales de desagüe que, marchando á un estanque de 2 metros de alto, donde se depositen para salir con fuerte presión por medio de un tubo de fundición que se introduzca á alguna profundidad y distancia de la orilla del mar, juzga el Sr. Higgin que podrán verificar la completa salida del agua del terreno pantanoso, impidiendo el mal efecto de los aterramientos que los temporales del mar dejan á la desembocadura de cualquier cauce que al mismo vierte aguas. Este proyecto se halla pendiente de aprobación”

No sembla que el projecte de bonificació del Prat de Castelló -presentat pels Higgingfos executat. No obstant, l'estudi tècnic de George Higging simbolitza una època en les concessions administratives encaminades a la bonificació de zones palustres, propiciades per la llei d'aigües de 1866. Anys després amb la promulgació de la nova llei d'aigües de 1879, hi hagué una nova eclosió de projectes i concessions dirigits a la dessecació de zones palustres litorals.

A principis de la dècada dels vuitanta, els aiguamolls del Prat de Castelló eren responsabilitzats per nombrosos grups ciutadans de la persistència de les febres intermitents en la ciutat de Castelló, considerant-los un obstacle per a la superació del qual era indispensable executar qualsevol projecte de desenvolupament, port inclòs³⁷. L'anomenat *Quadro* del Serradal ja havia estat dessecat, al menys de forma parcial, pels propis llauradors i terratinents -residents molts d'ells al raval de Sant Fèlix- i sovintejaven els plets amb les autoritats sanitàries per les plantacions clandestines d'arròs. En aquest context, una empresa catalana, la societat *La Fertilizadora*, intentà obtenir del Ministeri de Foment la concessió administrativa per a procedir a la dessecació dels aiguamolls costaners (MARTÍ, 1989, p. 208). A les acaballes de 1881, l'ambiciós projecte de *La Fertilizadora* era sotmès a l'aprovació de la corporació³⁸, la qual encarregà un dictamen de l'arquitecte municipal. *La Fertilizadora* pretenia regar terres secanes de la partida de la Magdale-

³⁷ Al parer de Balbás (1882, p. 179) “las ventajas que se reportarian con el saneamiento de todas estas marjales serian incalculables, el Grao de convertiría en una estacion deliciosa de baños, que dejaría muy atrás las más nombradas de Europa, y nuestro suelo a cubierto de las deletéreas emanaciones del *Cuadro*, seria indudablemente el pais sano por excelencia y el abrigo de todos los que afectados del pecho buscan hoy lejos de su patria el alivio de sus dolencias”

³⁸ Sessió ordinària de 10 de desembre de 1881.

na, dessecar les marjals de més enllà de la sèquia d'En Trilles i muntar un establiment de pesca i piscicultura. Tot i que el projecte tenia aspectes positius, la valoració del tècnic fou negativa i aconsellà als regidors que sol·licitaren del Ministeri de Foment la desaprovació del projecte "por ser perjudicial a los intereses generales de esta localidad, y caso que se creyera procedente la concesión que se solicita, que nunca pueda ser de propiedad de la empresa la parte de pinar que comprende el proyecto..., que no pueda la citada empresa tomar posesión de ningún terreno hasta haber terminado el proyecto de desecación en todas sus partes,..., que se le prohíba en absoluto dedicar á plantaciones de arroz los terrenos desecados por ser este cultivo peligroso en extremo para la salud pública..."³⁹.

La tramitació de l'expedient de *La Fertilizadora* fou llarga i provocà un intens debat municipal⁴⁰, mentre una real ordre de 22 de febrer de 1884 declarava insalubres les 2.260 hectàrees sol·licitades per *La Fertilizadora* compreses "entre la acequia de Entrilles y la de la Plana, desde las ultimas marjales hasta el mar, o sea el llamado cuadro de la Plana y la parte norte del Pinar". Aquesta resolució ministerial era excessiva. Davant d'això, l'Ajuntament de Castelló aportà nombrosos dictàmens per tal que la concessió administrativa a *La Fertilizadora* només abraçara les terres estrictament pantanoses i insalubres, exclouent-hi "los terrenos de propiedad particular, secos, salubres o saneados". No debades, al parer dels terratinents, el projecte de *La Fertilizadora* també "pretendía sanear lo ya saneado y poner en cultivo lo que se cultivaba". Per altra banda, l'Ajuntament també sol·licità excloure del projecte la part nord del Pinar "que siendo un terreno seco y nada perjudicial a la salud publica no debe comprenderse en el proyecto"⁴¹.

Per tal de resoldre les nombroses reclamacions, el Governador Civil ordenà una fitació de la zona pantanosa a l'enginyer en cap d'Obres Públiques, amb assistència dels interessats⁴². A l'hora de delimitar la zona estrictament pantanosa, l'Ajuntament elevà un dictamen on diferenciava les marjals altes, les marjals de saó, les marjals baixes i els *quadros*⁴³. El Ministeri de Foment acabà seguint els dictàmens de l'Ajuntament de Castelló i reduí la concessió a *La Fertilizadora* a les terres estrictament pantanoses (MARTÍ, 1989, p. 208). Per fi, després de tan llarga discussió, no s'executà el projecte de *La Fertilizadora*⁴⁴.

Mentre, determinats indrets del Prat patien la pressió de noves bonificacions de particulars. A meitat de juliol de 1888, a petició del registrador de la propietat, el consistori encarregà a l'arquitecte municipal una delimitació, fitant la terra comunal del Prat amb mollons ben visibles, i alçant la corresponent acta i el croquis oportú. Per tal de executar-ho amb precisió, el tècnic seria assistit per llauradors d'edat avançada coneixedors de

³⁹ Sessió ordinària de 5 de gener de 1882.

⁴⁰ "Mentre, l'Ajuntament, tot i reconèixer la necessitat del sanejament, s'oposava a la inclusió del Quadro en el projecte i relativitzava l'impacte sanitari de l'existència de les marjals -afirmant que sols els aiguamolls situats per sota del nivell del mar eren perillosos-, els republicans, i en especial González Chermá, opinaven que l'oferta de *La Fertilizadora* era beneficiosa per al conjunt de Castelló i fins i tot per als propis llauradors afectats. Conservadors com Tárrega i, en especial, els elements més destacats del clericalisme coincidiren en rebutjar el projecte de sanejament i en presentar els republicans com a enemics dels llauradors que posseïen bona part d'aquelles terres. Hi hagué falsificacions de documents i casos d'agressions físiques" (MARTÍ, 1989, p. 208).

⁴¹ Sessió ordinària de 15 de maig de 1884.

⁴² Sessió ordinària de 8 de maig de 1884.

⁴³ Vid. nota 6.

⁴⁴ L'episodi de *La Fertilizadora* "entrà a formar part del capítol de recriminacions mútues entre republicans i catòlics, amb la lluita pel suport dels llauradors com a rerafons" (MARTÍ, 1989, p. 208)

l'entorn i per experts qualificats⁴⁵. No sembla que dita operació s'executés perquè el setembre de 1891 s'acordà de nou fitar les terres pantanoses de titularitat pública⁴⁶.

A les darreries del segle XIX, l'aprofitament de les pastures del Prat era subhastat cada any⁴⁷. D'altra banda, els llauradors tenien aprovada l'extracció de "500 carretadas de broza y 200 de tierra" dins del pla anual d'aprofitament confeït per l'enginyer del Districte forestal⁴⁸. Mentre, un gran temporal de pluges i de mar inundà el prat i "gran numero de marjales". El consistori sol·licità un informe sobre l'impacte del recent traçat del "dique o terraplén formado para la construcción del ferrocarril desde el monte denominado de les Serretes hasta el citado Grao". Al parer de regidors, dita plataforma ferroviària "interceptaba el libre curso de las aguas pluviales y grandes avenidas del rio seco que desagua al mar por aquel punto"⁴⁹.

Mentre fracassaven els intents empresarials de dessecar el prat, la bonificació de l'aiguamoll més pantanós preocupava més i més al consistori per causa de la salut pública. El 1888 l'Ajuntament acordà formar un viver d'*eucaliptus globulus* per a poder trasplantar-los dos anys després als "terrenos pantanosos y marjales"⁵⁰. Aquesta mateixa qüestió fou tractada i aprovada pel consistori, pocs anys després, quan un regidor plantejà que "era muy conveniente por lo higiénico y por la utilidad que en su día podía proporcionar al Ayuntamiento, la plantación de un considerable número de eucaliptus en la parte alta del Grao, lo que podía hacerse con una gran economía porque en los viveros había cinco o seis mil de aquellos árboles"⁵¹.

L'ÚS DEL PINAR DEL MAR

A l'haver estat exceptuat de la desamortització per una llei de 21 de setembre de 1863, el Pinar del Mar -juntament amb el Prat- fou inclòs al *Catálogo de los Montes Públicos*. Sens dubte, la suspensió de subhasta del Pinar preservà la massa forestal costanera d'una més que probable destrucció. Des d'aleshores, la gestió forestal del Pinar del Mar fou competència de l'enginyer del Districte forestal el qual, de conformitat amb l'article 88 del reglament de 17 de maig de 1865, havia de formar i executar un pla anual d'explotació. D'altra banda, hi havia altres aprofitaments sense una ordenació tan meticulosa.

1. *El pla anual d'aprofitament forestal*: L'enginyer en cap del Districte forestal formava i executava un pla anual d'ordenació de cadascun dels espais forestals de la província inclosos al *Catálogo de los Montes Públicos*. En concret, en la formació del pla forestal del Pi-

⁴⁵ Sessió ordinària de juliol de 1888. Cal anotar que el 20 de novembre de 1883 l'ajuntament de Castelló havia inscrit en possessió al registre de la propietat la finca del Pinar del Mar i del Prat.

⁴⁶ Sessió ordinària de 10 de setembre de 1891. Aquest segon intent de fitació fou conseqüència d'un requeriment de l'*Administrador Provincial de Propiedades y Derechos del Estado*. Simultàniament, l'ajuntament contestava al dit administrador que la corporació "desde inmemorial viene poseyendo y disfrutando quieta y pacíficamente los terrenos denominados Pinar del Mar y Prado comprensivos ambos de 217 hectáreas, 38 áreas y 61 centiáreas que lindan por el Norte acequia de la Obra; Este, zona litoral terrestre del Mediterráneo y caserío del Grao; Sur, acequia mediera que deslinda los términos de Castellón y Almazora; y Oeste, línea de mojones antiguos en cuanto no afecta a heredades cultivadas de propiedad particular".

⁴⁷ Sessions ordinàries de 10 de desembre de 1892 i d'11 de març de 1893.

⁴⁸ Sessió ordinària de 5 de maig de 1897.

⁴⁹ Sessió ordinària de 6 de novembre de 1884.

⁵⁰ Sessió ordinària de 3 de març de 1888.

⁵¹ Sessió ordinària de 21 de març de 1891.

nar del Mar per a l'any següent, l'enginyer incloïa les previsions d'aprofitaments manifestades pel consistori de Castelló⁵². Els primers anys, la notificació de necessitats generà certes disfuncions, però gradualment les comunicacions municipals a l'enginyer del districte esdevingueren de tràmit. Els acords municipals són, per tant, una documentació útil per a valorar l'estat del Pinar del Mar mentre estigué inclòs al *Catálogo de los Montes Públicos*. Òbviament són notícies fragmentàries, però mostren els criteris de gestió i ordenació de la massa forestal costanera.

Així, el 5 de maig de 1871, l'enginyer del districte no autoritzà "la limpia del monte del pinar por no estar comprendido en el aprovechamiento general del corriente año que termina el 30 de setiembre próximo". Al mateix temps, el tècnic forestal invità l'alcalde a examinar els productes que podrien obtenir-se del Pinar del Mar per tal d'incloure'ls en el pla general d'aprofitaments de l'any següent⁵³.

Els primers mesos de l'any l'Ajuntament comunicava al Governador Civil les necessitats previstes de productes forestals per a que l'enginyer del Districte forestal les incorporara al pla general d'aprofitaments del Pinar. Vet ací les previsions manifestades per l'Ajuntament de Castelló "durante el año forestal de 1884 a 1885 en el monte pinar del mar de esta ciudad"⁵⁴:

"Bigas para puentes: cien pinos grandes cuyas maderas han de utilizarse para la construcción y recomposición de puentes en este término en valor de 300 pesetas.
 Para tutores y baras: 500 pinos medianos en valor de 50 pesetas.
 Para replanteo: 1500 pinos pequeños que han de destinarse al replanteo en valor de 75 pesetas.
 Ramage: 300 carretadas para la alimentación de hornos en valor de 1500 pesetas.
 Pastos vecinales: El pasto que resulta de 90 hectáreas de terreno para apacentar todo el año 400 cabezas de ganado lanar, 100 cabrío y 100 mayor, tasado en 250 pesetas.
 Suma total: 2.175 pesetas"

Acords municipals semblants amb els aprofitaments forestals previstos per a l'any següent foren remesos al Governador Civil per tal que l'enginyer del districte ho considerés en l'elaboració del pla anual. Aquesta seqüència d'acords municipals -quasi de pur tràmit- fou mantinguda fins 1900⁵⁵. De vegades el consistori desestimà peticions de veïns o d'entitats locals que demanaven tallar pins al no haver estat manifestades abans de formalitzar les previsions anuals a l'enginyer del Districte forestal. Així, al principi de l'estiu de 1880, l'Ajuntament no va atendre una petició del sindicat de regs de Castelló "para poder cortar los pinos que crea necesarios aquella comunidad a fin de utilizarlos en la reposición del azul... porque no pueden hacerse otros aprovechamientos que los propuestos y aprobados en el plan anual"⁵⁶. En altres ocasions, les demandes eren ateses a

⁵² Al llarg de la segona meitat del segle XIX "la formación y ejecución de los planes anuales de aprovechamientos forestales fue causa de graves conflictos entre los técnicos de los distritos forestales y los municipios que hasta entonces habían explotado los montes públicos según costumbre tradicional. Los ayuntamientos eran reacios al cumplimiento del real decreto de 23 de septiembre de 1881 que les ordenaba remitir al distrito forestal, con la debida antelación, las propuestas de aprovechamientos forestales, con el fin de conciliar los principios de ordenación con las necesidades de los pueblos en la redacción del plan anual" (MONTIEL, 1995, p. 206)

⁵³ Sessió ordinària de 6 de maig de 1871.

⁵⁴ Sessió ordinària de 31 de gener de 1884.

⁵⁵ Entre altres, poden consultar-se els acords de les sessions ordinàries de 29 de gener de 1887, d'1 d'abril de 1889, de 13 de març de 1890, de 6 de febrer de 1895, de 12 de febrer de 1896, de 17 de febrer de 1897, de 17 de febrer de 1899 i de 16 de febrer de 1900.

⁵⁶ Sessió ordinària de 10 de juliol de 1880.

compte dels aprofitaments aprovats al pla anual. Així, el mes d'octubre de 1881, les pluges extraordinàries, una revinguda del riu Sec i un temporal del mar van contribuir en la destrucció del pont de la gola de l'Obra. Per a la reposició del dit pont, el consistori acordà "que con destino a dicho obgeto se extraigan del pinar del Mar tres pinos maderables de los de mayores dimensiones y 40 pequeños para estacas a cuenta de los consignados para el año forestal corriente..., poniendo esta resolucion en conocimiento del Ingeniero jefe de montes de la provincia"⁵⁷.

Per altra banda, la gestió del Pinar aconsellava l'execució periòdica de tasques de neteja i manteniment de la massa arbòria. L'enginyer del Districte forestal comunicava aquestes tasques al consistori. Així, a les darreries de 1891, assenyalava "que era necesario el aprovechamiento de 177 pinos leñosos del monte del pinar y de unos 200 que se hallan en pie completamente muertos valorados en cien pesetas y pregunta si se desea utilizarlos vecinalmente o mediante subasta"⁵⁸. De vegades, en els debats del consistori hi havia regidor que mirava aquestes operacions de manteniment com una via per a obtenir recursos pecuniaris⁵⁹ per a l'hisenda local.

2. *Incidències en els aprofitaments forestals*: El pla anual d'aprofitaments del Pinar ordenava la seua gestió. Però també, successos imprevistos condicionaren els usos de la massa forestal. Els últims anys del segle XIX el consistori sol·licità autoritzacions extraordinàries per a tallar pins. Així, avançat el 1897, l'Ajuntament demanà tallar sis pins per a la reposició dels passos del *Quadro*⁶⁰. D'altra banda, els incendis -fortuïts o provocats- eren un fenomen recurrent, especialment quan hi havia un tensió entre els criteris del pla anual i els del comú de la ciutat. Els llibres d'actes municipals recullen acords sobre incendis esdevinguts al Pinar del Mar, especialment durant la dècada dels anys vuitanta⁶¹.

Els successos meteorològics extrems també condicionaren la dinàmica forestal. Així, el mes de novembre de 1884, unes pluges extraordinàries, la revinguda del riu Sec i el temporal de la mar van inundar els aiguamolls costaners de Castelló. Per tal de resoldre una situació d'emergència, hom demanà al consistori permís per a "cortar leña muerta del pinar mientras dure el temporal de lluvias para dedicarla al horno de pan del Grao". La petició fou desatesa "porque debería autorizarse a todos los hornos de la villa"⁶². Tam-

⁵⁷ Sessió ordinària de 13 d'octubre de 1881. No obstant això, en la següent sessió ordinària del consistori de Castelló -celebrada el 20 d'octubre de 1881- s'informà "de un oficio del ingeniero de montes contestando al ayuntamiento y manifestando que ya se han señalado en el pinar del mar 39 pinos (de los cuales 3 grandes) para la reposicion del puente arrojando todos ellos un volument de 1 m³ y 352 cm³ de madera cuyo valor asciende a 27 pesetas". L'enginyer recordava també que abans de tallar els pins, calia liquidar l'import a la tresoreria.

⁵⁸ Sessió ordinària de 24 de desembre de 1891.

⁵⁹ Sessió ordinària de 12 de maig de 1888. "El señor Forns hizo presente que tenía noticia que en el Pinar del Grao existían muchos árboles derribados y ramaje, los cuales podrían venderse e ingresar en las arcas municipales el importe".

⁶⁰ Sessions ordinàries de 29 de setembre i de 17 de novembre de 1897. L'enginyer forestal concedí el permís previ el pagament de 6 pessetes (en concepte del 10% del valor) a la Tresoreria.

⁶¹ En la sessió ordinària de 10 de setembre de 1882, el consistori fou informat de l'incendi desencadenat al Pinar del Mar durant la nit del proppassat dia 6 i acordà gratificar amb 50 pessetes als veïns que havien participat en l'extinció. Igualment en sessió ordinària de 12 de setembre de 1885, "el alcalde pedáneo participa que en la tarde del día 8 del actual ocurrió un incendio en el pinar del Grao, que para extinguirlo le fue preciso tocar la campana de fuego, que solo acudieron los diez que figuran en la relación y que lograron apagar el fuego que se extendió en el trayecto que media desde el camino hondo a la acequia denominada gola de Antrilles. Se acordó pagar 2 pesetas a los vecinos que acudieron". Per la seua banda, en sessió de 3 d'agost de 1889, la corporació municipal fou informada que el jutjat de primer instància estava instruint un expedient per a identificar l'autor d'un incendi al Pinar del Mar.

⁶² Sessió ordinària de 6 de novembre de 1884.

bé els temporals de vent alteraven els plans anuals d'aprofitament del Pinar. Així, una forta ventada a principi de 1888 va provocar danys i caigudes d'arbres al Pinar. L'enginyer del Districte forestal autoritzà "extraer del monte pinar del Mar de esta ciudad los pinos y leñas inutilizados", previ ingrés municipal a la Tresoreria de l'Estat de la quantitat d 26'25 pessetes equivalents al 10 % de la taxació⁶³. Convocada la corresponent subhasta, no va concórrer cap licitador "puesto que las leñas desde el día en que se practicó la tasación había sufrido un demérito considerable"⁶⁴. En 1892 el concursant d'una subhasta fou autoritzat "para que durante 45 días pueda verificar el aprovechamiento de 177 pinos derribados por el viento y 200 secos"⁶⁵. Un any després, l'enginyer del districte sollicitava al consistori "si desea utilizar vecinalmente ó mediante subasta 640 pinos derribados por el viento en el monte pinar del Mar de esta capital, mas 360 que aunque en pie están muertos á consecuencia del ultimo incendio ocurrido en aquel lugar"⁶⁶.

D'altra banda, hi havia aprofitaments incontrolats que òbviament no consten als llibres d'acords municipals. No obstant això, la qüestió dels usos fraudulents dels recursos forestals fou ocasionalment tractada en les sessions ordinàries del consistori. Així, "el juez de instruccion del partido de Castellón comunica al Ayuntamiento que instruye una causa por haberse cortado leña en el pinar del Grao. El juez solicita que el Ayuntamiento informe si el pinar pertenece al común de vecinos y si quiere personarse en la causa"⁶⁷. El consistori desestimà la invitació.

3. *Usos lúdics del Pinar del Mar*: Després de la desamortització i venda del Pinar Ver de l'Estepar, el Pinar del Mar havia anat esdevenint l'espai públic on la gent de la ciutat anava de borrasca, principalment en les festes més assenyalades de l'estiu. Aquest antic costum dels castellanencs havia anat prenent major volada en les últimes dècades del segle XIX i primeres del segle XX. La literatura costumista i els pintors paisatgistes coetanis palesaren aquesta funció lúdica del paratge (SARTHOU, 1910). Així, F. Cantó (1914, p. 1) narrà la celebració del final de l'estiueig al Pinar del Mar des de la vespra de l'Assumpció fins l'hora baixa del dia de Sant Roc -patró de la ciutat i protector contra la pesta- amb banys a la platja, fogueres, animades borrasques i balls populars nocturns. "Y d'eixa manera s'obtenien tots els fins que els moderns higienistes se proponen en lo dia, en situaciones paregudes, cual son: desinfectar les vivendes, destruir la llabor malsana, refrescar i netejar els cosos dels vehins tots, pobres y ríchs, y reblirlos de aire pur y sá, y de alegría que dona una pinada, el sol y el mar"⁶⁸.

⁶³ Sessió ordinària de 15 de setembre de 1888.

⁶⁴ Sessió ordinària de 10 de novembre de 1888.

⁶⁵ Sessió ordinària de 7 de maig de 1892.

⁶⁶ Sessió ordinària d'11 de març de 1893.

⁶⁷ Sessió ordinària de 4 de desembre de 1884.

⁶⁸ Durant aquests dos dies, molts castellanencs feien una novena de banys a la platja, amb berenars i sopars, entre dos llunes, baix dels pins i sobre l'arena, etc. L'esmentat escriptor va descriure nombroses components de les festes al Pinar del Mar, des dels ambients del dia i de la nit, als tipus de menjars, jocs i les músiques, des dels trajos de bany fins els instruments musicals, etc. Cantó explicà també que, de fet, les famílies acampaven baix els pins i de forma rudimentària paraven una cuina, els llits dels homes i de les dones i una quadra. "Numerosos puestos de venda estan esplanats per la Piná. Vi, aiguardent, licors, aigua fresca, horchata, melons d'Alger y de tot l'añ, bresquilles, pomes, peres, raim, formaje, salchicha, pa, rollets, pastisos, merengues y cuantes llepolies pугuen demanar; de tot sol encontrarse en venta" (CANTÓ, 1914).

INICIATIVES PER A LA REORDENACIÓ TERRITORIAL DE LA COSTA (1889-1900)

El 20 de novembre de 1883, l'Ajuntament de Castelló havia inscrit en possessió la finca del Pinar del Mar i del Prat al registre de la propietat. Per la seua banda, la Delegació provincial d'Hisenda continuava mantenint la tutela sobre la finca al tractar-se d'un patrimoni exceptuat de la desamortització. Pel seu cantó, el Ministeri de Foment impulsava normatives en favor de concessions per a la bonificació dels aiguamolls. Al mateix temps, la gestió del Prat i del Pinar seguia regida pel pla anual d'aprofitaments format i executat per l'enginyer del Districte forestal. En poques paraules, a la franja costanera concorrien diverses administracions amb objectius territorials sovint contradictoris mentre persistien els usos seculars de l'aiguamoll i de la restinga.

Aquest equilibri fou alterat per l'aprovació del projecte del port de Castelló en 1882. En efecte, la futura construcció de les instal·lacions portuàries esdevingué un referent modernitzador de la ciutat i de la voluntat d'obertura cap a la mar (BURRIEL, 1971; ORTELLS, 1987). Les successives etapes de les obres del port generaren nombroses expectatives les quals foren percebudes, des del consistori, com la via per a "promover el desarrollo de sus intereses materiales". A partir de 1882, l'objectiu de la corporació fou el foment "de los medios que a ello contribuyen y a prevenir los efectos de las causas que mas directamente pudiesen oponerse a aquellos mismos fines"⁶⁹. Durant dècades la construcció del port fou "la reivindicació més unitària, tant des del punt de vista social com de l'econòmic" (MARTÍ, 1985, p. 202). No debades, la història de la construcció del port fou, sobretot, un objectiu prioritari (RIBELLES, 1905) immers en "un projecte global de desenvolupament de la ciutat que planteja evidents problemes polítics" (MARTÍ, 1985, p. 202) i també territorials. Des de l'aprovació del projecte del port s'inicià una etapa -impulsada pel consistori- de reordenació territorial de l'entorn immediat (el barri marítim del Grau, el Prat, el Pinar) i dels accessos com el tramvia a vapor (PERIS, 1994). En efecte, al llarg dels darrers anys del segle XIX, l'Ajuntament i els agents socials de la ciutat -a més de la Junta d'Obres del Port- van remoure els obstacles per al desenvolupament urbanístic del barri del Grau i van apostar per una nova ordenació dels usos del Pinar i del Prat⁷⁰. Per tal d'aconseguir-ho, el consistori -entre altres iniciatives- va reivindicar davant de les altres administracions la plena propietat de la finca del Pinar i del Prat i la seua exclusió del *Catálogo de los Montes Públicos*.

El Pinar i el Prat al servei del port, del barri marítim i de la ciutat

A meitat de 1889, la Delegació provincial d'Hisenda reclamà de l'Ajuntament la liquidació de la quota pactada per la venda municipal de solars a particulars al barri del

⁶⁹ Sessió ordinària de 3 d'agost de 1889

⁷⁰ L'arquitecte Traver (1925, p. 195) -autor d'un pla de desenvolupament urbà de Castelló de la Plana- explica sucintament les principals fites urbanístiques del barri marítim del Grau. Les fites senyeres del procés urbà foren que "... se construye en 1861 el faro con su casa, y en 1891 se pone la primera piedradel puerto cuyo proyecto se inició en 1866 y que sigue en construcción. En 1888 se inauguró el tranvía que une el caserío con la ciudad". D'altra banda, Traver aporta les següents dades del creixement del barri del Grau:

Any	Habitants	Edificis
1887	779	195
1900	1316	274
1910	1816	284

Grau per quant el sol urbanitzable pertanyia a la finca exceptuada del Pinar i del Prat. El requeriment hisendístic, que retrotraia la demanda a partir de 1838 fins el present⁷¹, era un recordatori de la condició de finca tutelada. Sens dubte, la figura legal de propietat exceptuada podia condicionar el futur desenvolupament del port i del barri marítim. Des d'aleshores, els successius regidors de la corporació desplegaren una sostinguda estratègia reivindicadora de la plena propietat de la finca simultània amb l'impuls del pla de desenvolupament del port i del barri del Grau. Els usos comunals del Pinar i del Prat -des d'aquesta nova perspectiva- eren improductius, fins i tot, un entrebanc a la reordenació territorial de la costa de Castelló.

El mateix any de 1889, el regidor síndic Vicente Sales presentava al consistori una moció sobre el Prat i el Pinar. Al seu parer, aquest binomi era una peça decisiva per a la consolidació del port i del barri marítim:

“Emplazado el puerto en el centro del caserío del Grao sobre el prado del pinar del mar, el primer deber de la corporación es sanear aquel, haciendo desaparecer todo foco de infección que le haga insalubre e inhabitable. De general, libre y gratuito aprovechamiento dicho prado para todos los vecinos de esta ciudad se han venido extrayendo por los mismos desde inmemorial, crecidas cantidades de tierra que han utilizado en el abono de las huertas por contener estiércoles que depositan los arrastres de las aguas pluviales, produciendo las excavaciones hoyos y los consiguientes encharcamientos que necesariamente han de desaparecer... para atender a todo sin gravar el presupuesto municipal... pueden hacerse concesiones de solares para edificaciones, y las cantidades que por este concepto se ingresen, que se destinen exclusivamente á satisfacer el importe de las indemnizaciones de las casas (del barri del Grau) que se han de expropiar para vías o calles transversales, canalización del agua (abastament al Grau) que podrá traerse de la acequia mayor... y a la plantación de arbolado que se juzgue más conveniente para desinfectar y purificar la admosfera de las emanaciones que producen las acequias de las marjales adjunta...

El Pinar, ya que no de utilidad, sirve de solar y recreo al común de vecinos, especialmente a los que carecen de casa en el Grao y en épocas dadas, llena imperiosas necesidades. El prado ni siquiera es susceptible de cultivo por la inferior calidad del terreno: como tierra laborable no tiene valor alguno. Es de necesidad y utilidad convertirlo en edificaciones. La enagenación de solares es una necesidad que se impone, porque declarada por el Gobierno la utilidad general de la construcción del puerto, lleva en sí implícitamente la declaración de necesidad y utilidad de la enagenación de solares, porque hay que dotarle de grandes almacenes y nuevas casas...”⁷².

Aquesta moció del regidor síndic fou seguida de l'aprovació d'un llarg informe de la comissió de policia urbana orientat a “enagenar los terrenos de común aprovechamiento que forman parte del Prado y están inmediatos al caserío del Grao, por ser en la actualidad baldíos, incapaces de todo cultivo y causa de insalubridad para aquella población y estar ésta necesitada de nuevos edificios que reclama como estación balnearia y serán indispensables así que se realice la construcción del Puerto en aquella playa”⁷³.

D'altra banda, l'Ajuntament mai desaprovà qualsevol oportunitat per a palesar o recordar el títol de propietat del Pinar i del Prat davant de les altres administracions. Així,

⁷¹ Sessió ordinària de 3 d'agost de 1889. El 19 de juny de 1890 l'ajuntament encara no havia contestat.

⁷² Sessió ordinària de 24 d'agost de 1889.

⁷³ Sessió ordinària de 24 d'agost de 1889. També s'informà al consistori de les característiques i condicions de les alienacions i els procediments de subhasta dels solaris.

l'enginyer forestal va incloure al pla anual d'aprofitament (1889-1890) "el de la caza y pesca del monte pinar del mar" i anuncià a l'Ajuntament la seua subhasta. No obstant això, l'Ajuntament acordà oposar-se al no haver intervingut en el projecte de subhasta i "de consentirlo podría considerarse como un acto de dominio que pudiera alegarse en lo venidero en contra del derecho del ayuntamiento"⁷⁴. Poc després, el consistori acordà les condicions per a la venda dels solars al Grau de Castelló⁷⁵. Quasi al mateix temps, l'Ajuntament analitzà i aprovà "el proyecto de ampliación al de urbanización de los terrenos inmediatos al caserío del Grao de esta ciudad que comprende los situados al sur de la acequia común de comunes"⁷⁶. A principis de 1893, s'iniciaven les subhastes de solars a la zona d'ampliació urbanística del barri del Grau⁷⁷.

La descatalogació del Pinar i del Prat (1897-1900)

En compliment de les disposicions establertes per la reial ordre de 8 de novembre de 1877, els tècnics forestals de l'administració iniciaren les tasques de revisió del *Catálogo de los Montes Públicos*. Els criteris per a la revisió no resultaven satisfactoris davant la gran diversitat forestal espanyola per la qual cosa s'allargaren els terminis de la confecció del catàleg. Al llarg de 1896 es dictaren diverses normatives per tal d'enllestir-ho definitivament amb una intenció més proteccionista de les masses forestals⁷⁸. Una reial ordre de 21 de novembre de 1896 - al fixar criteris diferenciats per a la catalogació de les masses forestals de les muntanyes i de les planes- obria la possibilitat de catalogar i exceptuar de la venda les formacions arbòries colonitzadores de les dunes costaneres.

Mentre els enginyers forestals discutien els criteris per a la revisió del *Catálogo de los Montes Públicos*, l'Ajuntament de Castelló inicià un conjunt d'actuacions encaminades a descatalogar la finca comunal del Pinar i del Prat. La corporació pretenia recuperar la plena possessió d'aquests espais costaners i eliminar la dependència i vigilància de l'enginyer del Districte forestal i de la Delegació provincial d'Hisenda. En altres paraules, el consistori pretenia anular els efectes legals del caràcter exceptuat de la desamortització. Una excusa per a revisar el status del Pinar fou un error del cap del Districte forestal que, en un anunci inclòs al Butlletí oficial de la província de Castelló de 12 d'agost de 1896, l'havia qualificat de propietat de l'Estat. Aquesta errada fou aprofitada, mesos després, pels regidors del consistori per a obrir un debat i un expedient sobre la plena propietat del Pinar i del Prat. Simultàniament, els regidors qüestionaren la legalitat de l'arrendament de la caça del Pinar resolt per l'enginyer sense l'autorització de la corporació. També es quei-

⁷⁴ Sessió ordinària de 20 de febrer de 1890.

⁷⁵ Sessió ordinària de 6 d'octubre de 1892. L'acord establia que "dé principio a su enagenación por los enclavados en las manzanas A, B, C, D y E, que el Arquitecto municipal y el Agrimensor titular procedan á la parcelación, medición y justiprecio del terreno comprendido en dichas manzanas".

⁷⁶ Sessions ordinàries de 5 de novembre de 1892 i de 22 de desembre de 1892.

⁷⁷ Sessió ordinària de 14 e gener de 1893.

⁷⁸ La llei de 30 d'agost de 1896, a l'article 86, disposava la revisió i formació definitiva del "catalogo de los montes exceptuados de las ventas desamortizadoras por causa de utilidad pública. De forma inmediata fueron apareciendo las disposiciones que contenían el desarrollo normativo de dicha ley y que se concretaron en los reales decretos de 20 de septiembre de 1896 y de 27 de febrero de 1898 y las reales órdenes de 21 de noviembre y de 24 de diciembre de 1896" (MONTIEL, 1995, p. 63). El nou Catàleg, publicat en el reial decret d'1 de febrer de 1901, va rebre diverses al·legacions i l'aprovació definitiva fou gradual i per províncies (el de Castelló fou aprovat per reial ordre de 8 de gener de 1902, el de València per ordre de 22 de març de 1907 i el d'Alacant per reial ordre de 17 d'abril de 1912).

xaven per les denúncies imposades a diversos llauradors per l'enginyer forestal "por haber hecho uso de un aprovechamiento comunal en la forma que siempre han venido haciéndolo, cortando brozas y extrayendo algunas carretadas de tierra del llamado Prado". Al parer dels regidors, totes aquestes accions del tècnic eren una inadmissible intromissió en la "cuestión de propiedad del nombrado monte Pinar... de que es dueño el pueblo de Castellón"⁷⁹.

Aquest debat del consistori tingué conseqüències immediates. A les darreries de 1897, el ple de l'Ajuntament aprovà una moció que proposava "recabar del Gobierno que los terrenos del Pinar sean considerados como paseo público y excluidos en su consecuencia del catálogo de los montes del Estado"⁸⁰. Abans d'acabar l'any, la petició ja estava en mans del Ministre de Foment⁸¹. El consistori fonamentava la demanda del domini absolut i de la plena propietat en la finca catalogada del Pinar i del Prat per a eliminar qualsevol entrebanc a l'expansió urbanística del barri del Grau, per a "embellecer las inmediaciones del caserío del Grao, dotándolo de un paseo en armonía con la tradición inmemorial que ha designado como punto único para berbenas populares durante el verano el Pinar del Grao". Durant els mesos següents, la instància municipal fou informada favorablement per l'enginyer del Districte forestal⁸² i per la Delegació provincial d'Hisenda⁸³. Mentremtres, dos perits -per encàrrec de l'Ajuntament de Castelló- practicaven el mesurament i delimitació del Pinar i del Prat per tal d'incloure el plànol a l'expedient de sol·licitud de descatalogació⁸⁴.

Finalment, la llei de 18 de març de 1900 exclouïa el Prat i el Pinar del *Catálogo de Montes Públicos*, autoritzava l'Ajuntament "para usar, aprovechar libremente y destinar a paseo público dicho Prado y Pinar del Mar, sin perjuicio de los usos comunales a que tienen derecho los vecinos según la real orden de 21 de septiembre de 1863" i establia que "el Estado percibirá el 20 por ciento del precio de los solares o parcelas que el Ayuntamiento haya vendido ó enajene en lo sucesivo, haciendo uso de la autorización que se le concedió por real orden de 30 de julio de 1892"⁸⁵. En compliment de dita llei, el 26 de maig

⁷⁹ Sessions ordinàries de 14 i 21 d'abril de 1897.

⁸⁰ Sessions ordinàries de 10 i 29 de desembre de 1897.

⁸¹ Arxiu de la Diputació de Castelló, 13-Fomento, Montes y Minas (1883-1934), caja 2783. Hi ha un extracte de l'expedient obert en relació a la descatalogació del Pinar i del Prat: "En la instancia se manifiesta que en el término de esta capital existe una faja de terreno junto a la zona marítima de unos 3 kilómetros de longitud, por uno aproximadamente de anchura... que fue declarado de aprovechamiento comunal por R. O. de 21 de septiembre de 1863, y mal calificada en el último catálogo de Montes Públicos con el Pinar del Grao, pues ni su escasa extensión ni la condición de un terreno cenagoso y bajo, cubierto en toda época por las aguas y barrido en invierno por las olas del mar, de condición insalubre, que su producción solo consiste en junco aprovechable solo para estiércol, excepto una extensión reducida que existen pinos marítimos de lo más pobres, que al estar incluidos en el catálogo de montes públicos es causa de que el Ayuntamiento no haya dedicado su gestión para embellecer y sanear parte de dicho monte, no habiéndolo hecho tampoco el Estado por resultar aquel improductivo en absoluto..."

⁸² En la sessió ordinària de 21 de gener de 1898 el consistori fou informat pel regidor Forcada Gómez de la favorable predisposició de l'enginyer forestal a la descatalogació del Pinar del Mar. En aquest mateix sentit, el 26 de febrer de 1898 l'enginyer informava favorablement l'expedient a l'entendre que el Pinar -amb els criteris del nou catàleg de monts públics- era un "monte sin interés general y apoyándose además en que el monte Pinar del Mar no ha figurado ni figura en el catálogo de los exceptuados por razón de su especie y cabida" (Arxiu de la Diputació de Castelló, 13-Fomento, Montes y Minas, Caja 2783).

⁸³ Sessió ordinària de 25 de maig de 1898.

⁸⁴ Sessions ordinàries de 16 de setembre de 1898 i de 2 de juny de 1899. Els treballs cartogràfics de José Garcés i Octavio Ballester importaren 1.026'82 pessetes.

⁸⁵ Sessió ordinària de 23 de març de 1900. Coneguda l'aprovació de la llei, el consistori acordà l'amollonament del Pinar i del Prat "con el fin de evitar usurpaciones de los mismos" i encarregà la custòdia al sindicat de policia rural per evitar danys o incendis.

de 1900, la Delegació provincial d'Hisenda feu lliurament de la finca del Prat i del Pinar del Mar a l'Ajuntament de Castelló de la Plana⁸⁶. D'immediat, l'Ajuntament mirà d'accelerar el rescat de concessions fins aleshores atorgades anualment per la Delegació provincial d'Hisenda o pels tècnics del Districte forestal⁸⁷. Finalment hi hagué rescissió dels contractes⁸⁸. En resum, el lliurament del Pinar i del Prat a l'Ajuntament de Castelló⁸⁹ tanca una etapa en la gestió dels dos espais costaners⁹⁰.

PROGRAMACIÓ DELS FUTURS USOS DEL PINAR I DEL PRAT (1900-1904)

La descatalogació del Prat i del Pinar del Mar -aprovada per la llei de 18 de març de 1900- reforçava el procés d'ordenació territorial de la franja costanera del terme de Castelló de la Plana encetat per les obres del port i pels primers passos del desenvolupament urbanístic del barri del Grau. El reconeixement de la plena possessió municipal dels *quadros* i *lluents* i de la completa propietat del Pinar del Mar convertiren el consistori castellanenc en l'agent territorial de dos extensos espais costaners i incrementaren el seu protagonisme dins del "model global de desenvolupament de la ciutat" (MARTÍ, 1985, p. 202). Les noves directrius municipals d'ordenació d'usos del litoral, tot i que plantejaven evidents problemes polítics, foren una aposta unitària de la corporació i foren sostingudes posteriorment durant dècades. A la fi, la programació d'usos territorials del litoral ha marcat la transformació ambiental i paisatgística del Prat i del Pinar durant dècades del segle XX.

En efecte, la decisió d'excloure el Prat i el Pinar del *Catálogo de Montes Públicos* tornava la plena gestió dels dos espais comunals al consistori, el qual apostà per impulsar usos productius dels dos espais naturals, coherents amb l'ambició programa d'ordenació del front marítim de la ciutat. Des d'aleshores, programacions productivistes anirien transformant el Prat i el Pinar, que esdevingueren un cas destacat d'accelerada evolució paisatgística entre les costes valencianes de restinga i albufera. Abans però d'iniciar les primeres transformacions paisatgístiques del segle XX hi hagué un breu període de definició dels futurs usos del Pinar i del Prat en el qual participaren els principals grups socials de la ciutat. La programació fou unitària i integrada dins del model de desenvolupament de la ciutat. Òbviament, a partir de 1900 el Prat i el Pinar esdevenen dos unitats territorials diferents a la vora mar.

El Prat, un futur arrossar

Des de feia dècades, la dessecació del Prat -i la conversió en marjal- era un projecte prioritari per a la societat castellanenca. L'operació generava expectatives col·lectives per

⁸⁶ Sessions ordinàries de 25 d'abril i 25 de maig de 1900.

⁸⁷ En sessió ordinària de 26 de març de 1900, el consistori acordà la nul·litat del contracte d'arrendament de l'aprofitament de la brossa, terra i caça adjudicat per la Delegació d'Hisenda a Gaspar J. Lacasaña, el qual ho havia subarrendat a Vicente Loras, "con lo que se evitaren privilegios en favor de determinados individuos". Aquesta mateixa qüestió fou tractada en la sessió ordinària d'11 d'abril, 25 d'abril i 9 de maig.

⁸⁸ Sessió ordinària de 20 de juliol de 1900.

⁸⁹ El lliurament del Prat i del Pinar a l'Ajuntament de Castelló en 1900 té nombrosos paral·lelismes amb la cessió de l'Albufera i la Devesa a l'Ajuntament de València en 1911 (SANCHÍS, 1999).

⁹⁰ En la sessió ordinària de 24 d'agost de 1900, el regidor Forcada Peris sol·licità i fou aprovat l'amollonament de la finca "para poner término á las usurpaciones... por parte de los particulares". A les darreries de 1901, encara no s'havia amollonat ni el Pinar ni el Prat (Sessió ordinària de 15 de novembre de 1901).

l'ampliació de la superfície agrària, la reducció dels indrets insalubres o la revalorització de l'entorn del port i del barri marítim. En síntesi, era una actuació que beneficiava els interessos de la ciutat. En efecte, la dessecació del Prat havia esdevingut un assumpte important per als llauradors, per la salut pública i per a la imatge de la ciutat, "mucho más ahora que tan próxima está la construcción del puerto en nuestra playa... Las ventajas que reportarían con el saneamiento de todas estas marjales, serían incalculables, el Grao se convertiría en una estación deliciosa de baños, que dejaría atrás las más nombradas de Europa, y nuestro suelo a cubierto de las deletéreas emanaciones del *Cuadro*, sería el país sano por excelencia" (BALBÁS, 1882, p. 179).

Les idees higienistes i productivistes condicionaren la programació de la corporació municipal des del mateix moment de l'exclusió del Prat del *Catálogo de los Montes Públicos*. En efecte, en 1900 hi havia una posició unitària dels regidors per impulsar la transformació de l'aiguamoll, tot i que la tasca ultrapassava la capacitat d'actuació immediata de la corporació. A partir de 1900 la dessecació de l'aiguamoll i la transformació en arrossar esdevingueren una preocupació de les successives corporacions municipals. Així, a les darreries de 1902, una comissió de regidors fou encarregada d'impulsar accions per a que "libremente los particulares y el Ayuntamiento propietarios de los terrenos pantanosos, próximos al mar, puedan dedicarlos a la plantación de arroz con lo cual seguramente han de conseguirse grandes beneficios á la salud pública y pingües resultados económicos a la riqueza en general de la población"⁹¹. Aquesta comissió d'estudi tenia per davant una tasca complexa per les expectatives generades durant les darreres dècades.

Mentre, la corporació seguia regulant els usos tradicionals de l'aiguamoll. Així, l'aprofitament de la brossa del *Quadro* motivava periòdiques discussions entre els regidors. Així uns eren partidaris de donar llicències als particulars per a obtindre ferratge i adobs, altres regidors estaven preocupats per tallar la brossa i donar pas a les aigües estancades per a millorar les condicions sanitàries de la marjal⁹².

Avançat el 1904, la corporació nomenà una comissió especial per analitzar les diverses alternatives d'usos del Prat⁹³. Després d'un reconeixement de camp, assistits pels experts municipals, els comissionats proposaren a la corporació l'execució d'un pla de millora, conreu i sanejament del Prat d'acord amb els següents criteris⁹⁴:

"3ª. Los terrenos de más difícil cultivo se destinaran a la plantación de mimbreras.

4ª. Los terrenos que fácilmente se adapten al cultivo del arroz pueden darse en arriendo por un plazo que no exceda de diez años á cualquiera entidad que quiera hacerse en breve plazo y buenas condiciones para el erario municipal dicha explotación agraria.

5ª. Si dentro de un año a contar de la fecha no hubiese arrendatario que tomase dichos terrenos en las condiciones mencionadas, las parcelas más pantanosas se dividirán en pequeños lotes con sugestión á un bien estudiado plano con los necesarios caminos y sendas y con las acequias e desagüe convenientes. Dichas parcelas se darán a los vecinos de Castellón en arriendo por cincuenta años sin obligación de pagar cánon durante los diez primeros años de cultivo y pagándolo de tres pesetas por anualidad durante los cuarenta años res-

⁹¹ Sessió ordinària de 10 d'octubre de 1902.

⁹² Sessió ordinària de 27 de febrer de 1903.

⁹³ Sessió ordinària de 22 de juliol de 1904. La comissió estava formada pels regidors Campos, Gea, Castelló Soler, Falomir, Guinot, Sánchez Brugada i Gimeno.

⁹⁴ Sessió ordinària de 5 d'agost de 1904.

tantes entendiéndose que renuncia de dicho arriendo á favor del Excmo. Ayuntamiento si durante dos años consecutivos abandonan el cultivo de sus predios ó no tienen el número y calidad de árboles que en el plan detallado se determina. Pasados los cincuenta años de cultivo los arrendatarios de dichas parcelas ó sus causabientes tendrán derecho de preferencia á seguir cultivando dichos predios si aceptan las condiciones que el Excelentísimo Ayuntamiento de Castellón imponga para los nuevos arriendos.

6ª Si por estar más bajos que el nivel del mar no fuera posible el desagüe natural de los mencionados terrenos pantanosos el Excmo. Ayuntamiento procederá á la realización mecánica del desagüe.

7ª. Para la defensa de las intrusiones de las aguas y arenas del mar que destruyan la vegetación se mejoraran las márgenes de las acequias actuales dotándolas de compuertas y, en toda la extensión del predio de Norte a Sur y en la parte contigua á la playa en una parcela de diez metros de ancho se plantaran adelfas y pitas que constituyan en breve tiempo un buen malecón natural”.

En síntesi, la comissió de regidors havia articulat una proposta per a la futura transformació del Prat en arrossar. L'execució del pla de dessecació encara tardaria uns anys en executar-se i variarien les condicions ací aprovades. No obstant això, en 1904 ja hi havia una decisió municipal de transformar el Prat de Castelló en arrossar, per a dessecar un aiguamoll insalubre, per a estendre la marjaleria. Molts arguments (higienisme, model de ciutat, repartició de terres, etc.) concorrien en la programació municipal del futur aprofitament del Prat.

Un passeig al Pinar del Mar

Simultàniament, la reversió de la plena propietat del Pinar del Mar al consistori de Castelló de la Plana també permetia una programació dels futurs aprofitaments de la massa forestal de la vora mar. A més dels usos comunals, l'article segon de la llei de reversió de 18 de març de 1900 autoritzava l'Ajuntament de Castelló a destinar el Pinar a passeig públic. Al mateix temps, la recuperació de la plena propietat del Pinar eliminava entrebancs i restriccions a l'expansió urbana del barri marítim del Grau. A més de la programació d'usos del Pinar, la corporació era responsable de la seua gestió ordinària. D'entrada, la corporació encarregà la custòdia i vigilància del Pinar al sindicat de policia rural per tal d'evitar incendis⁹⁵ i les usurpacions de terres del Prat o del Pinar. En aquest sentit, s'acordà l'amollonament de la propietat municipal de vora mar⁹⁶, però a les darreries de 1901 encara no s'havia executat l'acord⁹⁷. A l'estiu de 1901, l'Ajuntament -“en vista del gran numero de familias que continuamente concurren al pinar que desde que ha sido destinado a paseos es mayor la afluencia de ellas”- proposà a l'empresa d'aigües instal·lar una font pública a l'indret més convenient⁹⁸. Aquesta petició no fou atesa per la *Sociedad del Fomento Agrícola Castellonense* “por oponerse los estatutos de la misma y la escasez de agua”⁹⁹.

⁹⁵ Sessió ordinària de 23 de març de 1900.

⁹⁶ Sessió ordinària de 24 d'agost de 1900.

⁹⁷ Sessió ordinària de 19 de novembre de 1901.

⁹⁸ Sessió ordinària de 19 de juliol de 1901.

⁹⁹ Sessió ordinària de 16 d'agost de 1901.

A les darreries de 1901, l'Ajuntament concedí a la guarnició militar traslladar el camp de pràctiques de tir des de les immediacions de la caserna-convent de Sant Francesc al Pinar del Mar. Mentre els experts municipals i militars inspeccionaven l'indret més adient del Pinar per a la localització del camp de tir, contaren "sesenta y dos pinos derribados y diez y ocho muertos". La corporació acordà taxar-los i subhastar-los¹⁰⁰. D'altra banda, a la tardor de 1903, el cercle de caçadors de Sant Humbert de la ciutat sol·licità permís per a caçar amb gos i escopeta al Pinar, "en defensa de cuya petición (la Societat) alega los beneficios que reporta ya que se consigue la extinción de serpientes que en número considerable anidan en aquellos terrenos aparte de que ningún perjuicio se ocasiona al pinar con la caza". La corporació aprovà la sol·licitud però ho va acotar a un sector, "desde el punto comprendido entre la acequia de Antrilles y el extremo este del expresado Pinar, quedando subsistente la prohibición de cazar en toda la extensión del mismo con redes, reclamos, ligas, etc."¹⁰¹

Abans de finalitzar l'any 1901, la corporació considerà la proposició de repoblar el pinar i que el director dels passejos municipals "examine los terrenos... por si no reunieran las condiciones". Aquesta petició motivà diverses consideracions dels regidors. En efecte, el debat derivà cap "la necesidad de que persona périta se encargue de la conservación del pinar". El tècnic "se encargaría de los distintos trabajos que la buena conservación del pinar exige", com ara "los señalamientos de las sacas de madera que anualmente puede extraerse y las nuevas siembras". La corporació acordà traslladar aquestes propostes a una comissió¹⁰². Mentrestants, el Pinar seguia complint la funció de viver. En efecte, a primeries de 1904 la corporació autoritzà a l'enginyer en cap d'obres públiques de la província "para sacar del pinar 250 pinos de un metro y medio, con destino a la carretera de Puebla de Valverde a Castellón"¹⁰³. Autoritzacions semblants foren concedides els anys següents per a plantar pins a les vores de les carreteres provincials aleshores en construcció.

La transformació del Pinar del Mar en passeig públic era una prioritat unitària de la corporació. A efectes de gestió, a primeries de 1903¹⁰⁴, el Pinar fou dividit en quatre zones: "la primera que comprenderá desde el caserío hasta el embarcadero ó frente al camino hondo donde ha de ir la acequia; la segunda desde este límite a la acequia de Antrilles; la tercera desde esta acequia hasta la mitad del trozo que queda hasta el final del pinar y la cuarta desde esta mitad hasta el final término de este pinar". D'altra banda, per millorar el passeig, hom proposà trasplantar pins i obrir dos camins creuats pel mig del Pinar. Mentre, a la vora mar "algunos pinos inmediatos a la playa estan a punto de caer... y se acordó esperar antes de cortarlos, porque mientras se mantengan en pie, algo contienen los efectos de las grandes marejadas".

Totes les procedents determinacions municipals palesaven una inèrcia en la gestió del Pinar. No obstant això, des de la descatalogació de 1900, hi havia la voluntat de transformar la superfície forestal en passeig públic amb dotacions adients. A meitat de 1904, una comissió representativa dels grups polítics municipals va redactar un important document unitari on va establir els criteris per a la redacció del futur pla d'ordenació del Pinar del Mar i del Prat. Vet ací, les bases referides al Pinar¹⁰⁵:

¹⁰⁰ Sessió ordinària de 22 de novembre de 1901.

¹⁰¹ Sessió ordinària de 16 d'octubre de 1903.

¹⁰² Sessió ordinària de 22 de novembre de 1901.

¹⁰³ Sessió ordinària de 10 de febrer de 1904.

¹⁰⁴ Sessió ordinària de 27 de març de 1903.

¹⁰⁵ Sessió ordinària de 5 d'agost de 1904.

“1.ª. El Pinar se dividirá en cuatro secciones ó cuarteles para la conveniente repoblación forestal comenzando los trabajos por secciones de Norte a Sur.

2.ª. Los terrenos antiguos y similares al Pinar se repoblaran de pinos y otros árboles de fácil desarrollo y abundantes raíces y hojas.

8.ª. La parte del Pinar recayente á la playa se dividirá en parcelas de doce metros de ancho (de N á S) por setenta y cinco de larga (de E á O) y se darán en arriendo por cincuenta años para la construcción de casas con sugestión a planos aprobados por S. E. mediante pago de cincuenta pesetas anuales y la obligación de conservar el arbolado y edificar dichas casas antes de dos años desde que se tomen en arriendo los terrenos. Los arrendatarios de estas parcelas tendrán derecho de preferencia pasados los cincuenta años á seguir en su arriendo si aceptan las condiciones que en tal caso acordase el Excelentísimo Ayuntamiento de Castellón”.

Els precedents acords de la comissió de regidors en 1904 establien criteris per a la transformació del Pinar en passeig públic, per a la conservació de la massa forestal i per a obtindre recursos econòmics. La programació dels futurs aprofitaments del Pinar encara tardaria anys en concretar-se però des d'aleshores el Pinar del Mar havia deixat de ser un espai perifèric del terme de Castelló de la Plana i s'integrava en la programació territorial del front marítim de la ciutat.

CONCLUSIONS

Els canvis d'usos del Prat i del Pinar del Mar -juntament amb l'inici de les obres del port de Castelló i la primera expansió del barri marítim del Grau- exemplifiquen diverses iniciatives del particular itinerari de transformacions ambientals i paisatgístiques del litoral de Castelló de la Plana durant la segona meitat del segle XIX. Simultàniament, altres trams costaners de restinga i albufera al llarg del golf de València també concentren projectes, propostes i obres semblants que mostren els primers estadis de la incorporació de la franja costanera a un nou model territorial valencià. Una revisió d'aquests processos de transformació ambiental i paisatgística és especialment necessària a principis del segle XXI per la complexitat que ha assolit la gestió, la conservació i els usos de les costes de “restinga i albufera” del litoral valencià.

Al voltant de 1850, la marina de Castelló de la Plana -una franja perifèrica del terme i quasi despoblada-comprenia a més de marjals i un reduït barri de pescadors, els béns comunals del Prat i del Pinar del Mar. L'aplicació de la desamortització de Madoz a aquest patrimoni públic condicionà la posterior evolució paisatgística de la franja costanera. En efecte, una llei de 1863 declarà el Prat i el Pinar del Mar exceptuats de la desamortització i, en conseqüència, la finca fou inscrita al *Catálogo de los Montes Públicos*. Dita llei limitava la plena possessió de la finca al conferir competències de gestió a altres administracions (Delegació provincial d'Hisenda, Districte forestal, etc.). D'altra banda, les lleis d'aigües de 1866 i de 1879 permeteren que diverses iniciatives empresarials assajaren la dessecació del Prat a canvi de la concessió dels *quadros*. Però més enllà d'iniciatives empresarials o dels plans anuals d'aprofitaments forestals, la figura de finca exceptuada de la desamortització i d'inscrita al *Catálogo de los Montes Públicos* assegurarà, durant quatre dècades, la persistència dels usos seculars del Prat i del Pinar del Mar.

No obstant això, els usos i aprofitaments del Prat i del Pinar del Mar -consolidats per l'aplicació de la llei Madoz- entraren en crisi quan la ciutat de Castelló desplegà estratègics projectes d'obertura cap a la mar, especialment des de l'aprovació de les obres del port (1882), l'ampliació del barri marítim del Grau (1892), etc. Dins d'aquest nou context territorial de la marina de Castelló, la figura jurídica de finca exceptuada de la desamortització i la inclusió al *Catálogo* eren un entrebanc per al futur desenvolupament del front marítim de Castelló de la Plana. Per aquesta raó, mentre s'aprovaven els projectes urbanístics i portuaris, el consistori desplegà una sostinguda acció per a descatalogar el Prat i el Pinar del Mar i per a recuperar la plena possessió sobre l'antic patrimoni del comú de la ciutat. Els intents municipals culminaren el 1900 amb una llei que tancava els efectes de la desamortització de Madoz a la marina de Castelló de la Plana. Des d'aleshores, l'Ajuntament esdevenia el principal agent de la programació territorial de la franja costanera.

Agraïments: Vull manifestar el meu reconeixement al personal de l'Arxiu Municipal de Castelló, en especial a la seua directora Dra. Elena Sánchez Almela, per la seua amabilitat i col·laboració. Així mateix agraiŝc els suggeriments del company i amic Dr. Manuel Martí, professor titular d'història contemporània de la Universitat de València.

La Vall d'Alba, 16 de juliol de 2003

BIBLIOGRAFIA

- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1914): La crónica de Castellón de la Plana por José Llorens de Clavell, *Revista de Castellón*, III, 61, 1-3
- ALBÁS, J. A. (1882): La higiene pública en Castellón en los tiempos pasados y el saneamiento del Cuadro, *Revista de Castellón*, II, 160-163 i 177-179
- BLANCO, E. et al. (1997): *Los bosques ibéricos*, Edit. Planeta, Barcelona, 572 pp.
- BURRIEL, E. (1971): Desarrollo urbano de Castellón de la Plana, *Estudios Geográficos*, XXXII, 123, 189-290
- CALATAYUD, S. (2002): Tierras inundadas. El cultivo del arroz en la España contemporánea (1800-1936), *Revista de Historia Económica*, XX, 39-80
- CANTÓ, F. (1914): Les festes de Sant Roch en el Pinar de la Mar, *Revista de Castellón*, III, 59, 1-4
- CARRERAS, R. (1920, 1921, 1922 i 1925): Crónicas y recuerdos del Castellón "ochocentista", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, I, 12-15, 38-42, 79-83, 114-119, 152-156, 183-186, 209-212; t. II, pp. 59-61, 117-120, 188-191, 250-254, 344-348; III, 37-40, 233-236, 257-263; VI, 119-128
- CASALS, V. (1996): *Los ingenieros de montes en la España contemporánea (1848-1936)*, Ediciones del Serval, Barcelona, 432 pp.
- CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la Historia natural, Geografía, Población, Agricultura y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid, 2 vols.
- COSTA, M. (1999): *La vegetación y el paisaje en las tierras valencianas*, Editorial Rueda, Madrid, 342 pp.
- COSTA, M. et al. (1986): *Ecosistemas vegetales del litoral mediterráneo español*, M.O.P.U, Madrid, 270 pp.
- DIRECCIÓN GENERAL DE OBRAS PÚBLICAS (1871): División Hidrológica de Valencia, en *Memoria sobre Obras Públicas en 1867, 1868 y 1869*, Imprenta de M. Rivadeneyra, Madrid, 209-346

- DIRECCIÓN GENERAL DE OBRAS PÚBLICAS (1873): Desecación y saneamiento de terrenos. Pantanos de riego, en *Memoria sobre las Obras Públicas en 1870, 1871 y 1872*, Imprenta de Manuel Minuesa, Madrid, 240-280
- DOMINGO, C. (1983): *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Caja de Ahorros de Castellón, Castellón, 308 pp.
- GIMENO, LL. i ARASA, F. (1993): *La toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana*, Excm. Ajuntament, Castelló, 155 pp. + gràfics.
- GÓMEZ MENDOZA, J. (1992): *Ciencia y política de los montes españoles (1848-1936)*, ICONA, Madrid, 260 pp.
- GÓMEZ SERRANO, M. A. et al. (1999): *Vegetación litoral y cambios en el paisaje de la provincia de Castellón*, Excmo. Ayuntamiento, Castellón, 206 pp.
- GÓMEZ SERRANO, M. A. et al. (2001): *Guía de la naturaleza de la costa de Castellón*, Edit. Antinea, Vinaròs, 342 pp.
- LLUESMA, J. A. et al. (1993): *Els amollonaments de l'Albufera de València de 1577-1761*, IVEL, València.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1966): *La Huerta de Castellón, Homenaje a D. Amando Melón*, CSIC, Zaragoza, 77-108
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1982): *La vivienda y los poblados de veraneo tradicionales en las playas valencianas, Coloquio Hispano-Francés sobre espacios litorales*, Ministerio de Agricultura, Madrid, 201-211
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1989): *La evolución del cultivo hortícola en los marjales de la costa valenciana, Estudios sobre regadíos valencianos*, Universitat de València, València, 27-82
- MADOZ, P. (1847-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Imprenta del Diccionario... de D. Pascual Madoz, Madrid, 16 vols.
- MARTÍ, J. (1991): *Les ordinations de la costa marítima del regne de València (1673)*, Institut de Filologia Valenciana, València, 210 pp.
- MARTÍ, M. (1985): *Cossiers i anticossiers. Burgesia i política local (1875-1891)*, Diputació de Castelló, Castelló, 333 pp.
- MARTÍ, M. (1989): *L'Ajuntament de Castelló de la Plana (1875-1891)*, Excm. Ajuntament, Castelló, 267 pp.
- MARTÍ, M. (1996): Grups socials agraris i política urbana: la ciutat de Castelló de la Plana (segles XIX i XX) dins MARTÍ, M. (Editor): *D'Història Contemporània: debats i estudis*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultural, pp. 97-131
- MATEU, J. F. (1977): *El factor antròpic en la transformació del Prat d'Albalat, V Coloquio de Geografía*, Universidad de Granada, Granada, 193-199
- MATEU, J. F. (1982): *El norte del País Valenciano. Geomorfología litoral y prelitoral*, Sección de Geografía-Universidad de Valencia, Valencia, 286 pp.
- MATEU, J. F. (2001): *El geògraf Vicenç M. Rosselló Verger i la interpretació històrica del territori, Afers*, 40, 541-548
- MATEU, J. F. et al. (1999): *El golf de València durant els segles XVI i XVII. Canvis ambientals, Geoaqueologia i Quaternari litoral*. Memorial M. P. Fumanal, Departament de Geografia-Universitat de València, València, 367-374
- MONTIEL, C. (1995): *Los montes de utilidad pública en la Comunidad Valenciana*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 384 pp.
- MORAL, L. DEL (1991): *La obra hidráulica en la cuenca baja el Guadalquivir (siglos XVIII-XX). Gestión del agua y organización del territorio*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 591 pp.
- OBIOL, E. M. (1994): *Desecaciones, arroz y demografía en el siglo XIX. El caso de els Estanys*

- de Almenara, *Cuadernos de Geografía*, 55, 109-121
- ORTELLS, V. M. (1987): *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*, Excmo. Ayuntamiento, Castellón, 653 pp.
- PERIS, J. (1994): *El tranvía a vapor de Onda al Grao de Castellón de la Plana*, Excmo. Ayuntamiento, Castellón, 341 pp.
- PIQUERAS, J. (1977): La albufera colmatada de Castellón de la Plana y Benicàssim, *V Coloquio de Geografía*, Universidad de Granada, Granada, 213-218
- PORCAR, J. B. (1931): La prehistòria en la desembocadura de la sèquia de l'Obra, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, 204-207
- PORCAR, J. B. (1933): Les cultures en la platja de Castelló, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, 70-94
- RABASSA, C. (1999): L'extensió del regadiu de Castelló durant la Baixa Edat Mitjana, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXV, 617-649
- RIBELLES, J. (1905): *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del puerto del Grao y del periodismo provincial*, Imprenta de Francisco J. Altés y Alabart, Barcelona, 663 pp.
- ROSSELLÓ, V. M. (1963): Notas preliminares a la morfología litoral del norte de Valencia, *Saïtabi*, XIII, 105-144
- ROSSELLÓ, V. M. (1969): *El litoral valencià*, L'Estel, Valencia, 2 vols.
- ROSSELLÓ, V. M. (1979): Els espais albuferencs al País Valencià, *Acta Geològica Hispànica*, 14, 487-493
- ROSSELLÓ, V. M. (1982): Aspectos geográficos y legales en la transformación del litoral mediterráneo, *Coloquio Hispano-Francés sobre Espacios litorales*, Casa de Velázquez, Madrid, 53-64
- ROSSELLÓ, V. M. (1986): L'artificialització del litoral valencià, *Cuadernos de Geografía*, 38, 1-28.
- RUIZ, J. M. (2001): *Hidrogeomorfología del llano de inundación de Júcar*, Tesis doctoral inédita, Departamento Geografía de la Universidad de Valencia, Valencia, 200 ff.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1982): *Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón de la Plana, 226 pp.
- SANCHIS, C. (1999): *La Albufera de Blasco Ibáñez*, Palmart Editorial, Valencia, 101 pp.
- SANCHIS, C. (2001): *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera de València*, Publicacions de la Universitat de València, València, 332 pp.
- SANJAUME, E. (1985): *Las costas valencianas*, Sección de Geografía de la Universidad de Valencia, Valencia, 505 pp.
- SANMARTÍN, A. (1999): *La participación de la nobleza en las transformaciones agrarias del siglo XIX: el patrimonio del barón de la Pobra*, Tesis doctoral, Departamento de Historia Contemporánea de la Universidad de Valencia, Valencia, 566 ff.
- SARTHOU, C. (1910): *Impresiones de mi tierra*, Imp. A. Monreal, Burriana, 240 pp.
- SARTHOU, C. (1913): *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Ed. de Alberto Martín, Barcelona, 1087 pp.
- SEGURA, F. (2001): Evolución urbana e inundaciones en Castelló, *Cuadernos de Geografía*, 69-70, 253-278
- TRAYER, V. (1925): Un plan general de ordenación y urbanización de Castellón, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, VI, 153-198
- TRAYER, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Excmo. Ayuntamiento, Castellón, 486 pp.